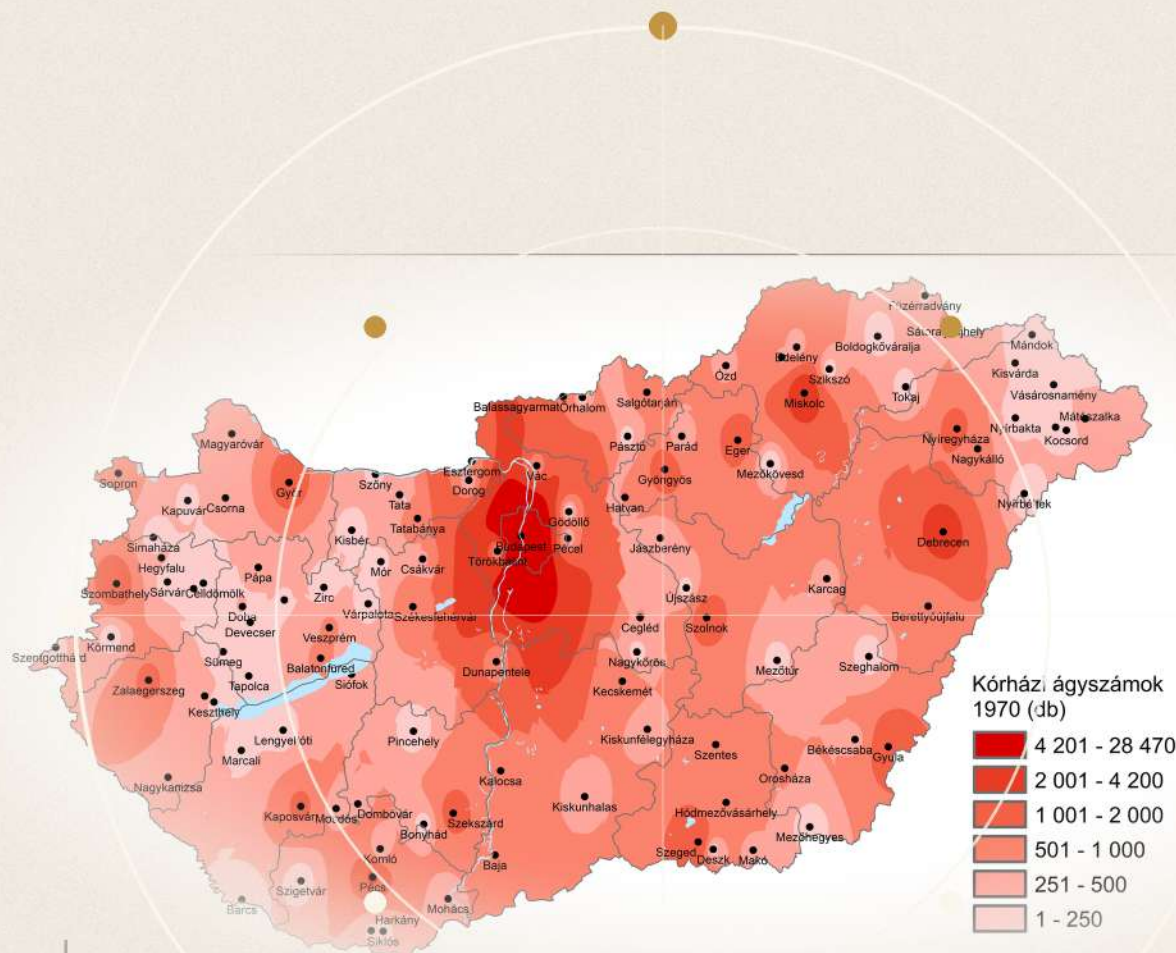

- **Nagy Imre:** Az Alföld diskurzusai a 19. század eleji útleírásokban
- **Herka Dominik:** A fekvőbeteg-ellátás ötéves tervcéljainak teljesülése Magyarországon 1960 és 1970 között
- **Paál Zoltán:** Eckhardt Sándor történetírói útja a Minerva folyóirattól Bessenyei Györgyig
- **Szőke Richárd Rajmond:** Bihar vármegyei főispánok adattára 1920–1944
- **Törő László Dávid:** Beszámoló a Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltári Napokról

Új Nézőpont

TÖRTÉNELEM · NÉPRAJZ · TÁRSADALOMTUDOMÁNY · HONISMERET

A Hajdú-Bihar Megyei és Debreceni
Honismereti Egyesület online folyóirata

XIII. évfolyam, 1. szám

Debrecen, 2026.

Szerzőink

Herka Dominik, PhD-hallgató (DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola)
Nagy Imre, főlevéltáros (MNL Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára, Debrecen)
Paál Zoltán, PhD-hallgató (DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola)
Szőke Richárd Rajmond, PhD-hallgató (DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola)
Törő László Dávid, segédlevéltáros (MNL Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára,
Hajdúböszörmény)

Főszerkesztő
Brigovác László

Szerkesztőség
*Bán Gergely Károly, Guhyás László Szabolcs, Koložsvári István, Kujbusné Mecsei Éva,
Papp Klára, Szabó-Zsoldos Gábor, Szekeres Gyula, Szendrei Ákos, Szikla Gergő, Szilágyi Ferenc,
Szilágyi Zsolt, Tózsza-Rigó Attila Győző, Török Péter, Tóth Áron, Vajda Mária, Veres Tünde*

Szerkesztőségi titkár
Szőke Richárd Rajmond

Technikai szerkesztő
Katona Péter

Angol fordítások
Szabó-Zsoldos Gábor

Kiadói és szerkesztői elérhetőségek
Felelős kiadó: *Szendrei Ákos*, elnök (Hajdú-Bihar Megyei és Debreceni Honismereti
Egyesület)

Kiadói székhely, szerkesztőségi postacím: 4032 Debrecen, Egyetem tér 1.

Honlap: www.ujnezopont.com

Szerkesztőségi e-mail cím: ujnezopont@gmail.com

©Hajdú-Bihar Megyei és Debreceni Honismereti Egyesület
©Szerzők

ISSN 2064-7042

DOI: 10.65006/hjzfpz19

Tartalom

Tanulmányok

Nagy Imre: Az Alföld diskurzusai a 19. század eleji útleírásokban	5
Herka Dominik: A fekvőbeteg-ellátás ötéves tervcéljainak teljesülése Magyarországon 1960 és 1970 között.....	26
Paál Zoltán: Eckhardt Sándor történetírói útja a Minerva folyóirattól Bessenyei Györgyig.....	48

Adattárak

Szőke Richárd Rajmond: Bihar vármegyei főispánok adattára 1920–1944.....	58
--	----

Hírek

Törő László Dávid: Beszámoló a Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltári Napokról...	70
--	----

Contents

Research Articles

Imre Nagy: Discourses around the Great Hungarian Plain in Early 19th-Century Travelogues	5
Dominik Herka: The Fulfilment of Five-Year Plan Objectives for Inpatient Care in Hungary, 1960–1970	26
Zoltán Paál: Sándor Eckhardt's Historical Journey: From the Minerva Journal to György Bessenyei.....	48

Databases

Richárd Rajmond Szőke: Database of the Lord Lieutenants of Bihar County, 1920–1944	58
--	----

News

László Dávid Törő: Report on the Hajdú-Bihar County Archives Days	70
---	----

Nagy Imre

Az Alföld diskurzusai a 19. század eleji útleírásokban

A 19. század első felének magyar útirajz-irodalma különösen gazdag forrásanyaggal szolgál a korabeli térélmények, tájértelmezések és identitásképző diskurzusok vizsgálatához. E korszak utazói nem egyszerűen közlekedtek a tájban, hanem szellemi és érzékelési mintáikat is magukkal vitték: a tájat látvánnyá, a látványt élménnyé, az élményt pedig nyelviileg megragadható, kulturálisan közvetített tapasztalattá alakították. A közvetített (és leginkább a közvetíteni kívánt) tapasztalatok azonban viszonylag gyorsan mentek keresztül változásokon, ami különösen igaz a magyar Alföld esetében, amelyet a reformkor előtti és alatti szerzők kezdetben pusztán földrajzi entitásként írtak le, majd a korszak során szimbolikusan és nemzeti jelentésekkel telített térként kezdtek el ábrázolni.¹

Az Alföld „felfedezése” fokozatosan, de viszonylag gyorsan zajlott le, amely változás elsősorban az irodalom területén érhető tetten.² Miközben a magyarországi utazók korábban gyakran idegen szemmel, a klasszikus esztétika normáit követve tekintettek a síkságra – elsősorban annak „ürességét”, „szomorúságát” vagy „formátlanságát” hangsúlyozva –, a század első felében fokozatos átrendeződés figyelhető meg. A tájleírásokban lassan kialakult egy olyan képi és értelmezői készlet, amely a pusztaságot, a horizont végtelenségét, a tanyavilágot és a pásztorkultúra jelenségeit a magyar sajátosságok hordozóiként kezdte értelmezni. Az Alföld így nem csupán természeti tájjá, hanem identitástérképpé, a „magyar karakter” feltételezett lenyomatává vált.³

Az útirajzok különösen alkalmasak e változási folyamat vizsgálatára, hiszen a műfaj sajátossága az élmény közvetlenségének és a kulturális mintázatoknak a találkozása. Az utazó mindig egyszerre ír arról, amit lát, és arról, amit látni tanult, de sokszor arról is, amit látni szeretne. A táj szemlélete így szükségszerűen tükrözi a korabeli műveltségeszményt, a felvilágosodás tájrendezési diskurzusait, a nemzeti ébredés ideológiai törekvéseit, valamint azokat az esztétikai normákat, amelyek az európai útleírás-irodalom hagyományából Magyarországra is átszűrődtek. E kettős – érzékelő és értelmező – pozíció teszi lehetővé, hogy a 19. század eleji útleírásokban ne csak konkrét tájjelenségeket, hanem diskurzusok változását, tropikus szerkezeteket és térhoétikai elmozdulásokat vizsgáljunk.⁴

A fejezet célja annak bemutatása, hogy a magyar szerzők útleírásaiban miként alakul át az Alföld képe a század elejétől a reformkorig terjedő időszakban: hogyan válik a korabeli észlelés szerint „egyhangú síkságból” olyan jellegzetes, sajátosan „magyar” tájjá, amely az önazonosság, a történetiség és a közösségi képzelet fontos hordozójává emelkedik.⁵ Elemzésemben arra keresem a választ, hogyan épülnek be a leírásokba az olyan toposzok, mint az üresség, a horizont végtelensége, vagy a pusztaság szabadsága, milyen

¹ Gyáni 2010. 248–251.; Radnóti 2024. 261–267.

² Radnai 2023. 84–85.; Sárkány 1935. 5.

³ Albert 2004. 81–82.

⁴ A tanulmányban idézett források részben már meglévő bibliográfiák gyűjtéseiből, részben az egyes folyóiratok egyenkénti átnézéséből alakultak ki. A bibliográfiákhoz lásd: Szinnyei 1885; I. Tóth 1950.

⁵ Sárkány 1935. 61.; Sinkó 1989. 121–127.

retorikai és poétikai eljárásokkal válik a tér nemzetiesített képpé; és milyen módon rajzolóódik ki az a mentális térkép, amelyben az Alföld egyszerre kulturális, társadalmi és szimbolikus egységként jelenik meg.

A 19. század eleji útirajzok Magyarország-képe sajátos kettősséget mutat: egyszerre próbálják leírni a látott tájat abban a formában, ahogyan azt az utazó érzékeli, és egyúttal szerepet vállalnak a formálódó nemzeti önreprezentáció megalkotásában is.⁶ E kettős funkció különösen élesen rajzolóódik ki az Alföld, azon belül is a pusztta megítélésében. A táj elsődleges tapasztalata gyakran az „üresség” volt, amelyet egyaránt lehetett értékelni esztétikai, gazdasági, kulturális vagy hangulati kategóriák mentén. Az útirajzok azonban azt mutatják, hogy az „üresség” tapasztalata nem maradt semleges vagy negatív, hanem a század előrehaladásával fokozatosan átfordult olyan esztétikai és kulturális értéké, amely a nemzeti identitás egyik alapképletévé válhatott.

De hogyan lett a „kietlenségéből” „fenségesség”, a „hiányból” „eredetiség”, és miként fejlődik ki az a diskurzrendszer, amely az Alföldet a magyar nemzeti tér egyik legfőbb hordozójaként értelmezi?

A század eleji utazók jelentős része az Alfölddel való találkozáskor – különösen hosszú vonalain haladva, például a Pest–Debrecen, a Duna mentén, főként dél felé utazás vagy a Szeged környéki útvonalakon – olyan látványt tapasztal, amely, mint látvány nem idegen a korban, de mint leírt élmény, már inkább szokatlan. A hegységek, erdők, patakok, dombok változatosságához és esztétikai élményéhez szokott néző (és olvasó) számára az Alföld olyan vizuális élményt nyújtott, amely leginkább a monotonitás és a tagolatlanság fogalmaival írható le. A horizont uralma, a domborzati mozgások hiánya, a települések ritkasága és a széljárta puszták egyhangúsága több szerzőnél keltette azt az érzést, hogy a táj „nem kínál semmit”, azaz érzék(elés)i tartalmakban szegény.

1846-ban például így ír Jenőfy (írói álnév) a tapasztalatáról: *„Az alföld síkjain, bár ott arany kalásztengerek hullámai rengenek, bár a’ déli báb ezüsthabokban tünteti elünkbe a’ távolabb ligeteket, az untató egyformaság fölött kifárad a’ szem, és a’ szüntelenül ugyanazon tárgyak látásától mintegy élmény: [...]”*⁷

A korszak tájízlése – a klasszicizáló esztétika, majd a korai romantika elemeivel – elsősorban a rendezettséget, tagoltságot, képszerűséget, vagy épp a hegyvidékek fenségét értékelte.⁸ Az Alföld „ürességének” kezdetben nem volt esztétikai nyelve: a pusztta nem rendelkezett azokkal a vizuális jegyekkel, amelyeket a kortárs elvárt egy „festői” tájtól. Így az első útirajzi élmény gyakran a csalódás volt: egy olyan tér, amelyből „hiányzik” mindaz, amit az utazó szépnek vagy különlegesnek tartott.⁹

Ez a kezdeti percepció ugyanakkor fontos előfeltétele annak az átalakulásnak, amely később bekövetkezik. A nemzetiesedés diskurzusa ugyanis éppen ezt a „látványhiányt” fordítja majd át pozitív jelentésbe.

⁶ Gyáni 2010. 247–248.; Lajtai 2013. 32–49.

⁷ Jenőfy: Kirándulások (Kis Kárpát, Vág és Nyitra völgye). I. Kis Kárpát. Életképek 4. (I.) 1. 1846. jan. 3. 28.

⁸ Sárkány 1935. 79–81.

⁹ A táj érzékelésének változásairól, különösen a „fenséges táj” fogalmáról például Radnóti 2024. 97–146.

A század elejének haladtával egyre több szerző számol be arról, hogy az Alföld látványa – első meglepetésszerű, olykor negatív hatása után – hosszabb megfigyelés során sajátos, addig ismeretlen esztétikai élményt nyújt. Az „üresség” esztétikai átértékelése több lépésben történik.

Először megfogalmazódik a horizont, mint domináns látványelem felfedezése. A táj végtelensége, a szemnek határok nélküli futása, a felhőárnyékok lassú vándorlása olyan esztétikai tapasztalattá válik, amely a fenséges új formáját – a sík fenségest – hozza létre. A 19. század esztétikai gondolkodása – Burke és Kant nyomán – már ismerte a fenséges fogalmát, de azt leginkább a hegyek nagyságával kapcsolta össze.¹⁰ A sík fenséges felismerése tehát új érzékelési módot jelent: az Alföld végtelensége valamiféle csendes nagyságot sugároz, amely nem a hegyvidék drámai erejével hat, hanem egy lassan kibontakozó, meditatív lenyűgözéssel.

Az „üresség” így nem a hiány, hanem a tágasság, a szabadság, a lehatárolatlanság élményévé válik. E változás azért fontos, mert itt kapcsolódik be az a diszkurzív lehetőség, amely a magyar nemzeti karakter ábrázolását a tájhoz köt(het)i. Mielőtt erre a kérdésre áttérnek, érdemes még egy szempontot beemlíteni, azt, hogy a 19. század elején fellendülő utazási irodalom magyar (de külföldi munkái is) – olyan korszakban születtek, amikor Magyarország gazdasági, társadalmi és kulturális helyzete alapvetően ismeretlen volt nemcsak Nyugat-Európa, de még az ország más részei számára is.¹¹ A Habsburg Birodalom keleti tartományai egzotikumként jelentek meg, ugyanakkor a kibontakozó reformkor miatt egyre hangsúlyosabbá vált a „nemzeti jelleg” keresése is. Az Alföld ebben a kettős kontextusban – a „keleties egzotikum” és az „új nemzeties táj” között – kapott új értelmezést. Ugyanis nemcsak a külföldi olvasó, de akár az ország más részein élő olvasók számára is egyfajta „egzotikum”-ként jelent meg az Alföld, aminek a legfőbb oka annak ismeretlensége volt.

Miközben az „üresség” esztétikai átértékelése zajlott, a szerzők felismerték az Alföld kulturális másságát is. A pusztá nemcsak természeti, hanem társadalmi értelemben is más, mint az ország más tájai: az utak nehézsége, a hatalmas távolságok, a ritka településhálózat, a pásztorélet archaikus elemei mind olyan sajátosságok, amelyek a tájat kulturálisan is elkülönítik.

Ezek a jellemzők kezdetben gyakran egzotikumnak tűntek az utazók számára: a csárdák magányos, széljárta épületei, a pusztai pásztorok öltözete, életmódja, munkaritmusa olyan látványt nyújt, amely az ország más vidékein ritkán fordult elő. Az egzotikum azonban a magyar szerzők esetében hamar más megközelítést kap: az Alföld „ősi”, „eredeti” és „érintetlen” térként kezdett el működni, amelyben mintegy konzerválódott a magyarság múltja.

Ez a táji másság válik később a nemzeti különösség bizonyítékává: a magyar identitás térbeli megalapozásának kiemelt terepe lett egy olyan táj, amely nem hasonlít semmi másra az országban. A „mátság” tehát a „sajátosság” alapja lett.

A 19. század eleji magyar útirajzok az Alföld vizsgálatában egyszerre kínálnak gazdag anyagot és komoly módszertani kihívást. E források nem semleges leírások, hanem meghatározott műfaji, társadalmi és ideológiai feltételek között létrejött szövegek, amelyek

¹⁰ Uo.

¹¹ Popova-Nowak 2006. 130–131. Sziráki 2016. 29–46.

saját korlátaikat is beleírják az Alföld képébe. A táj „történetietlensége”, „üressége” vagy „elmaradottsága” így nem pusztán megfigyelés, hanem a forrástípus sajátosságainak következménye.

Az útirajz alaphelyzete a mozgó, átmeneti, kívülálló megfigyelő pozíciója. Az utazó többnyire rövid ideig tartózkodik egy adott térben, nem integrálódik a helyi közösségekbe, elsősorban a saját tapasztalatára támaszkodik. Ezek alól vannak persze kivételek és a szerzői szándék és attitűd is sokat nyom a latba. Egyes szerzők kifejezetten szeretnének eljutni az Alföld egyes pontjaira, például olyan nagyobb településekre, mint Debrecen, Kecskemét stb.¹² Mások éppen, hogy menekülnének ebből a térből, így a látószögük is nagyon más.¹³

Ez a nézőpont eleve korlátozza az Alföld történeti és emlékezeti dimenzióinak érzékelését. A helyi, szóbeli, mindennapi emlékezetformák – családi történetek, munkarit-mushoz kötődő hagyományok, lokális események – kívül esnek az utazó látókörén. Így az emlékezet hiányát többnyire az utazónak az átmeneti helyzete és a visszaemlékezőnek a szubjektivitása határozza meg (mindezt úgy, hogy a szöveg mai olvasóinak semmi oka arra, hogy objektív leírásokat várjon a korabeli szerzőktől. A perspektívák és intenciók különbözőségeinek a felvázolása jelen írásban csak a szövegek könnyebb differenciálását szolgálja).

A szövegek írói mellett figyelembe kell venni a potenciális olvasóközönség elvárásait, ami ugyancsak befolyásol(hat)ta a szövegek végső képét. Mivel alapvetően egy irodalmi produktumról van szó, ezért az igyekezett az érdekes jelenségeket bemutatni, tanulságokat levonni és különbségeket megfogalmazni az író és olvasó számára ismert és ismeretlen tapasztalatok között.

Az Alföld esetében, ahol a táj monotonitása és eseménytelensége dominál, az útirajz retorikai kényszerhelyzetbe kerül. A szerzők gyakran a hiányt dramatizálják, hogy a tér egyáltalán elbeszélhetővé váljon. Az „üresség” és „történetietlenség” így narratív megoldássá válik.

Jól érzékelteti a különbségeket az alábbi két idézet. Az első a hegyek világát mutatja meg az olvasónak: „*Három negyed múlva elértük azon heggyerinczet, melyet Kämmerchen-nek neveznek. A' világ' egyik legregényesebb, legnagyobbzerűbb látványa terült el előttünk. Háttérben a' lomniczi csúcs és a' középfok' (Mittelgrad) csúcsai tornyosodnak égfelé, a' Kis- és Nagy-Koblbacli' vize, két sziklavölgyből rohanván elő, iszonyú zúgással gördül lefelé: az első öt a' másik 8 zuhatagot képezve. Dörgésük oly hatalmas, hogy esős időben is egész a' száloki fürdőig hallható, noha a' távolság másfél órányi, 's egy hegy-gerincz a' két vidéket egymástól elválasztja.*”¹⁴ Mozgalmasság, telítettség, grandiózus-ság jellemzi a képet, amin annak ellenére is mindig történik valami, hogy csak egy tájleírást láthatunk.

A pusztán ellenben: „*Szebb reggelt üll a' természet hegyek között mint az unalmas rónán; 's midőn a' hegyi lakos az ég- varázsaitól elragadtatva imádkozni leborúl, a' kietlen lapályok' zúgóján fuladozó, kinek a' kelő nap bibor arczulata fergeteget jelent és homokfelleget támaszt, bundájába ásit, 's vizet sem lel mámoros szeméből a' poros álmat kimosni. Magyarországnak végetlen rónái nemde szívét teszik hasámnak: mi csoda hát, ha belső életünk gyakran sívatag!*”¹⁵ A dinamizmus helyett alig

¹² Lakner 2025. 243.

¹³ Szathmáry Károly: A sárréti nép Biharban. Törödékek sárréti naplóból. Életképek 4. (I.) 9. 1846. febr. 28. 277–280.

¹⁴ Szontagh Gusztáv: Nagy-Szálok' s a' Táttra. Athenaeum 3. (II.) 26. 1839. szept. 29. 410.

¹⁵ Húnfalvi: Dresdai levelek. Athenaeum 3. (II.) 50. 1839. dec. 22. 785.

vannak mozdulatok, a grandiózus jelenetek helyett pedig mindennapi apróságokat örökít itt meg a szerző, amely csakugyan unalomba fullad. És hogy csakugyan a táj az, ami a szerző számára ellenszenves, jól jelzi az is, hogy az idézett leírás nem is a magyar Alföldet örökíti meg, hanem a Drezda melletti tájat.

Az útirajzok megismerési stratégiája erősen vizuális. A szerzők azt tekintik relevánsnak, ami látható, mérhető, leírható. Ez a szemlélet eleve hátrányba hozza az Alföldet, ahol kevés a monumentális építmény, a történeti nyomok gyakran nem látványosak, az emlékezet inkább szóbeli és gyakorlatba ágyazott. A vizualitás elsőbbsége így a történelmet az emlékművekhez köti, és mindent, ami nem válik láthatóvá, történetietlenként kezel.

Az útirajzok egyik legsúlyosabb korlátja az, hogy rövid idejű tapasztalatokból vonnak le általános, gyakran esszencializáló következtetéseket. Néhány nap vagy hét benyomásai alapján a szerzők hajlamosak a tájat állandónak tekinteni, a változást nem érzékelni, a ciklikus időt időtlenségként értelmezni.

Ez különösen az Alföld esetében problematikus, ahol a változások gyakran hosszabb időskálán vagy szezonálisan érzékelhetők.

Az útirajzok gyakran hallgatóságos összehasonlításokra épülnek. Az Alföldet hegyvidéki tájakkal, nyugat-európai régiókkal, urbanizált térségekkel vetik össze, anélkül, hogy ezeket a mércéket reflektálnák. Az elmaradottság, rendezetlenség, történetietlenség így nem abszolút kategóriák, hanem egy adott normarendszer termékei. Ugyanakkor az összehasonlítások ritkán direktek, nem annyira konkrét helyeket hasonlítanak össze a szerzők, hanem áttételesen, a hiány tapasztalatán és a másság érzé(keltet)ésén keresztül.

Az útirajzok nem légüres térben születnek, hanem a nemzeti önmeghatározás időszakában. A szerzők gyakran már eleve keresik a „magyarság” jegyeit, a nemzeti karakter térbeli alapjait, azokat a tájakat, amelyek „megmagyarázzák” a nemzetet.

Ez a keresés visszahat a leírásokra: az Alföld történetietlensége, természeti dominanciája, üressége alkalmassá válik arra, hogy a nemzeti karakter „természetes” eredetként szolgáljon. A forrás így nemcsak leír, hanem igazol. Egyúttal „betöltetlen” térként lehetőséget teremt arra, hogy a nemzeti karakterek itt teljesebben ki.

Végül az útirajzok korlátait az is jelzi, amiről nem beszélnek. Gyakran hiányzik a helyi társadalmi konfliktusok részletezése (legalábbis azoké a konfliktusoké, amelyeket a szerző nem érez országos jelentőségűnek), a gazdasági differenciák feltárása, a női tapasztalatok, a kisebbségi vagy marginalizált csoportok nézőpontja.

Ezek a hallgatások hozzájárulnak ahhoz, hogy az Alföld egységes, homogén térként jelenjen meg, amely könnyen esszencializálható.

Az „üresség” mellett egy másik gyakran emlegetett jellegzetessége az Alföldnek a veszély. Ez a táj ugyanis nem pusztán sík, hanem szélsőséges tér volt: a szárazság vagy éppen az időszakos árvizek, a kiszámíthatatlan időjárás számos útirajzban megjelenő téma. A horizontot határoló végtelen síkság vált a legmarkánsabb, elsődleges tájelemmé. A korabeli utazók gyakran említik, hogy a horizont gyakorlatilag minden irányból nyílt és zavar-talan. A végtelenbe futó látóhatár az utazók számára sajátos térélményt hozott: egyszerre idézte a szabadság és a bizonytalanság, ezáltal a veszély érzését.

A leírások egyik visszatérő eleme az időjárás kiszámíthatatlanságának és szélsőséges-ségének hangsúlyozása. A pusztai éghajlat nem csupán a tájkép egyik tényezője, hanem aktív, cselekvő szereplője az utazás narratívájának: a természet olyan erőként jelenik meg, amely bármikor, előjel nélkül válhat veszélyforrássá. Az időjárás így a pusztát strukturáló diskurzus egyik kulcsfontosságú eleme.

A szerzők gyakran emelik ki, hogy az Alföld időjárása „gyorsan fordul”, „egy szempillantás alatt új arcot ölt”. A veszélyesség nem önmagában az időjárási jelenségek heves-ségéből származik, hanem a hirtelen átmenetből. A leírásokban visszatérő mintázatokkal jelenik meg a veszély: hirtelen sötétedő ég, amelyet semmi nem vetít előre, mert nincsenek hegyek, amelyek a felhők mozgását jelezhetnék, percek alatt támadó szél, amely felkapja a port, és teljesen elhomályosítja a látóhatárt, közeledő zivatar, amely a sík tájon akadály-talanul vonul végig.

Mivel az Alföldön nincsenek természetes „jelzőpontok”, a magyar utazók gyakran érzik magukat kiszolgáltatva az időjárásnak. A „végtelen ég alatt” az emberi lépték eltűnik, a természet pedig a maga teljességében jelenik meg: győzhetetlen, indifferens és sorsszerű.

Az utazóra leselkedő veszély több szinten is megjelenik a leírásokban. Előfordul, mint egy földrajzi adottság, ugyanis a síkság monotonijából már önmagában véve adódott a fenyegetés. A magyar utazók gyakran írnak arról, hogy a pusztta „jelöletlensége”, irányta-lan tágassága könnyen eltévedéshez vezethet. A hagyományos támpontok (hegyek, erdők) hiánya miatt az Alföldet olyan térként képzeltek el, ahol a természet „nem segíti” a tájé-kozódást, és ember által alkotott igazodási pontok is alig vannak: *„Eszláron túl a' tornyatlan Nagyfaluha véletlenül értünk be. A' mérföldekig lakostalan sík alföldön vajmi jól esik tornyot látni. Itt úgy nézi a' tornyot az utas, mint a' határtalan 's csalóka távolságú síkság biztató vezérjelét, 's ezért az utazónak minden olyan helységbe érkeztek, hol tornyot nem talál, úgy tetszik, mintha a' síkság hű vezérét kellene nélkülöznie.”*¹⁶

A síkság beláthatatlan tágassága így tehát nemcsak esztétikai élmény, hanem testi-fízi-kai fenyegetést is jelent az utazó számára: mivel a horizont nem ad kapaszkodókat, ezért nehéz felismerni az irányokat, a távolságok érzékelhetetlenné válnak.

A még szabályozatlan Tisza-vidék és mellékfolyói környékén az utazók rossz utakról, járhatatlan szekérnyomokról, veszélyes gázlókról, lápos-mocsaras térségekről számolnak be: *„Máznunk kelle mint a' csigáknak, nyögni kelle hallanunk herculesi lovainkat, melyek annyira gőzölögtek, hogy alig látánk előre tőlök. Órák teltek, míg a' czibaki határban az első homokot üdvö-zőlbettök, a' homokot, a' sivatagnak e' jelképét! A' homoktenger kis rossz az alföldi sártengerhez ké-pest.”*¹⁷

A vízjárta vidék „kiszámíthatatlansága” megjelenik a diskurzusban mint potenciális csapda.

A közvetlen fizikai fenyegetés mellett a földrajzi adottságok lélektani, pszichológiai hatásaira is találhatunk utalásokat a szövegekben. A szerzők többször számoltak be arról, hogy az Alföld végtelen horizontja pszichológiai értelemben is nyomasztó hatást gyako-rolt az utazóra, amely közvetlen veszélyérzetet is kelt: *„E' bucskákat elhagyván, barátságos iszapra jutsz, hol haladnod olly mesterség, mint egész nemzedeknek. Láttuk a' szürkeületben, hogy ki*

¹⁶ Csátary Ottó: Tokaj, Miskolcz és Eger. Utí emléklapok. Életképek 4. (I.) 24. 1846. jún. 13. 759.

¹⁷ Vajda Péter: Utí philosophia. Életképek 3. (I.) 11. 1845. márc. 15. 341.

*kell kapnunk az országutról; megtettük, de nem volt köszönet benne. Lovaink kiálltak. Az éj nyakunkon.*¹⁸ A tágasság nem mindig szabadságélmény: gyakran a szorongás és a kiszolgáltatottság élményét keltette az utazóban, az éj beköszönte pedig kimondatlanul is elbizonytalanította a szerzőt. A veszély megjelenésének a motívuma lehet a leírásokban a pusztá csendje, amely ezáltal nem egyszerűen nagy, hanem túl nagy lesz a szerző számára, hogy annak minden fizikai hatását képes legyen befogadni. A horizont végtelensége a veszélyek felmérését is megnehezíti (például az időjárási jelenségek észlelése során). De a határtalanság érzése szintén hatással van az ember érzékelésére úgy is, hogy saját maga eltörpülését érzékeli a tájban.

Összességében az Alföldet tehát úgy jelenítik meg, mint olyan tér, ahol az ember önmaga határához ér: eltűnnek a megszokott keretek, és a pusztá felfedi az ember kiszolgáltatottságát.

Az útleírásokban a természet által jelentett veszély motívuma nem pusztán leíró elem, hanem a tájértelmezés egyik legfontosabb retorikai-tapasztalati kerete. A veszély és annak formái határozottan kijelölik a pusztá más-mivoltát, jól érzékelhetően megkülönböztetik a városi és a hegyvidéki terekhez képest. Azzal, hogy elszigeteli és megkülönbözteti a más tájaktól, önálló narratívával is felruházza, amely így a nemzeti karakter kialakuló jellegzetességei között kiemelt helyé teszi.

A veszély tehát nem mellékes részlet, hanem a pusztáról szóló útirajzi diskurzus egyik szervező elve: olyan motívum, amely meghatározó szerepet játszik az Alföld kulturális jelentésének formálásában.

A természetnek való kitettség jelentette veszély mellett pedig az abban élő ember ugyancsak a veszély érzetét keltette az utazókban.

A pusztai veszély-kép egyik legemblematikusabb eleme a betyárvilág. Bár a romantikus betyárkultusz inkább a század közepén erősödött fel, a század első felének útleírásai már határozottan beszélnek útonállásról, rablótámadásokról való félelemről, a csárdák környékének „bizonytalan” híréről.¹⁹ Két olyan tényező van, amely már ebben az időszakban is megjelenik és már ekkor összekapcsolják a szerzők az Alföld világával: a csárda és a pásztor alakja.

A csárda, mint liminális tér jelenik meg a szövegekben, az átmenetisége pedig itt is magában hordozza a veszély lehetőségét. Egyfelől menedéket jelent az utazó számára: *„Magánosán áll a' csárda a' szent természet kebelében Öcsöd és Czibakháza között, néma csend veszi körül, 's a' csillagok kedvesen rezegtetik le fényöket reá tiszta éjeleken. Most az ég borús vala, 's mi alig láthatók meg falait. Mert körül van kerítve agyagfállal, és két kapu őrzi a' bemenetet és kijárást. Lovaink szerencsések valának éji tanyát kapni az istalóban, de mi ránk szigorúbb sors várakozott. Nincs szoba, csak a' csap mellett, nincs ágy. Mi szerencse, hogy nőink honn maradtak. – Mi kihajtatók a' ludakat. . szép teremtések, a' gúnár akarmelyik hattyúval vetekegett, 's elfoglaltok a' tért.*²⁰

Másfelől a menedék bizonytalanságot is hordoz magában, amelyet a szerző ironikus humora sem rejt el az olvasó elől: *„Az ajtó zárhatlan volt, bizonyosságul, hogy itt rossz emberektől nem kell tartani, nem úgy, mint Pesten, hol még a' szót is kilopják az ember szájából, ha lakattal nem*

¹⁸ Uo.

¹⁹ Sinkó 1989, 126-127.

²⁰ Vajda Péter: Uti philosophia. Életképek 3. (I.) 11. 1845. márc. 15. 340.

őrzí. Különben, hogy rekedt levegő ne háborgasson, jókora nyílás vala az ajtón, mely ejbosszát gyakran tudatá velünk, hogy a' konyhát vagy tízennégy sertés foglalá el éji tanyául"²¹

Ugyanakkor nemcsak az utazó számára jelent menedéket, hanem a pusztá minden lakója számára találkozási pont. A csárdát gyakran úgy ábrázolják, mint olyan helyet, amely a kultúra és a vad tér határán áll – egy liminális zóna, ahol az idegen ki van szolgáltatva a helyieknek és a körülményeknek: „Mít sem láttam, kereskedői szállítványokon, dinnyés kerteken, 's az orzóktól felkeresett csonka-fűz nevű csárdán kívül, míg végre az est' homályában fel nem tűnt Vámospirics; [...]”²²

De amikor az utazó visszatekint, kiírja magából a bizonytalan helyzetét, rögtön árgus szemekkel kezdi vizsgálni magát az élményt, a csárdát, mint utazásának egy állomását. És mint általában, a saját tapasztalati világával veti össze újdonsült élményeit.

„A' dunántúli ember inkább udvariságból, mint belöszöntből szíves; ezért itt az alföldi vendéglátói pazar szíveség aligha található, ha szabad az itteni társulati szellem után ítéletet hoznom. Az alföldön nincs kapu, itt van; amott ölelnek, itt csak bókot csinálnák, 's legfelebb ritkázva kezet fognak. Az alföldön csak szűk csárda áll, hogy az utas uraságnál kényteleníttessék szállást keresni, itt pedig német fogadós hideg kézmosással fogad. – En részemről a' fogadóba-szállást tartom leg-nyugalmasnak, de azért a' közlékenységet és mutogatási készséget virágozni óhajtom, különben az utazás kötött szemmel bolyongáshoz hasonló.”²³

Az összehasonlítás próbáját viszont nemigen állja ki a fent idézett szövegben sem az alföldi csárda: a hiány, a kényszer és a kelletlenség az alföldi szállás jellemzői.

„Különben itt még nem igen ismerik, mi a' kényelem 's a' megelőző és pontos szolgálat; magán bording ezen mulatóhely is némi részben az alföldi csárdák bélyegét, hol az ember inkább boldogul szép szóval, mint pénzzel, 's hol az ember igen jól lakomázhatik, ha a' lakomához tartozókat önmaga hozta, 's készítő is el magának.”²⁴

„Az egyszerű csárda' ajtaja mi hamar kitárult a' fáradt vándor előtt, de a' ki lassudan vonatkozva lépett át a' vendégszoba' küszöbén, mert a' nyitott ajtó nem a' legkellemesebb szemlét tárta fel előtte. – Most, midőn e' sorokat biztos kikötőjében írja, mosolyg, ha képzetében a' csárdái szűk szoba, sűrű füst-fellebben mozgó sötét alakjaival feltűnik. Egy nagy kerek asztal körül, mely a' szoba' szűk terét egészen elfoglalja, több izmos férfiak ültek boros palacszkáik mellett. – Agyagból készült apró füstölő szereiket éppen most tettek le, 's a' szőlő' babzó nedvével tölt palacszkákat szájokhoz emelik, 's ajkaikról ünnepélyes szavak hangzanak, miket hangos kacaj vagy egy egy pörge szitok követ. – Igen, most mosolygok visszaemlékezésem közben, de akkor fanyar képet láttaték azon kedvetlen tudósításra, hogy az egész faluban csak ezen füstös vendégház van, 's fáradt tagjaim' számára egyetlen nyughely a' fal melletti fapad. – »Igen helyes« válaszolám nem igen udvarias vendéglőmnek fojtott kedvetlenséggel – 's csendes meglepődésemért minden oldalról helyeslő szavakat hallék. A' magyar vendéglő nem igen ereszkedik udvariságokba, a' sima nyájasságot és zsebszorongatást schwábok és zsidóknak hagyja. A' piros szőlő' babzó nedve mi hamar elűz kedvetlenségemet, 's midőn a' falusi vendégek szétoszlottak, meglepődötten nyujtogatám fáradt tagjaimat kemény nyugágyamon.”²⁵

²¹ Uo.

²² Kóváry László: Tájékek. Utazási rajzokban. Nemzeti Társalkodó 11. (I.) 10. 1840. márc. 5. 79.

²³ Csátáry Ottó: Uti emlékek. II. Fejérvár. Életképek 3. (I.) 8. 1846. febr. 22. 245.

²⁴ Kaján Ábel: Utazás Debreczenben. Életképek 3. (I.) 2. 1845. jan. 11. 59.

²⁵ Berecz Károly: Utazási képek Magyarhonban. Athenaeum 6. (I.) 76. 1842. jún. 26. 1206–1212.

A fenti idézetekből is jól látszik, hogy mennyire mást érez a csárda kapcsán az utazó és a visszaemlékező. Maga is megmosolyogja magát, ha visszagondol a csárda „élményére”, a csárda „menedék” funkciója itt is érzékelhető az utazó számára, de a visszaemlékező már nem így tekint erre a térre, így inkább a hibáira helyezi a hangsúlyt, és minden olyan toposz megjelenik itt, amely bár kiemeli a csárda sajátosságát, a visszaemlékező javító szándéka a rosszallásban mutatkozik meg: kiemeli a hibákat, s ezzel a változtatás igényét fejezi ki.

A fent idézett szövegek példáján is látható, hogy a veszély érzetét a szerzők leírják ugyan, de ténylegesen ember által okozott veszélyes helyzetekbe nem kerültek. Az Alföld túlságosan tág, szétszórta, vagy szélesen elterülő tér, amelyben az emberi települések olyan messze vannak egymástól, hogy a biztonság érzése gyengének tűnik. A szerzők gyakran azt hangsúlyozzák, hogy a nagy, összefüggő pusztákon való áthaladás esetén a hatóság vagy bármilyen segítség elérhetetlen, és a bajba jutott utazó nem számíthat sok jóra, ha csakugyan bajba kerül.

Fontos, hogy ez nem mindig a realitás leírása, sokkal inkább retorikai konstrukció, amely a tér ürességének érzetét erősíti: a pusztai táj „nagy csendje” egyben a jogrend gyengülésének metaforája.

A korai útleírások még nem idealizálják a pásztorokat és a pásztoréletet, gyakran jelennek meg bizonytalan, kiismerhetetlen emberként. A pásztorvilág egyszerre hozza a természethez való közelséget és az „idegenség” tapasztalatát.

Ugyancsak a későbbi korszakok „terméke” a betyár alakjának idealizált képe, amely a korszakban még nem jelent meg, de a betyár, mint jelenség, már ismert és használt fogalom. Ő testesíti meg a társadalom peremére sodródott embert, aki a végtelen térben „felszívódva” úgy jelenik meg, mint a pusztai tér egyik organikus eleme, ugyanakkor a hozzáállása, amelyet, mint jelzőt használnak inkább a szerzők, a „betyáros”. *„És midőn látám vala ezt, felsehajíték magamban: szegény magyar nép, mi felszín után kapkodok a' te igényeid, mi kevéssel lehet a' te szemeidet kiszűrni, és gyakran még e' keveset is megtagadják tőled, 's helyette saját legaljasabb gyöngeségeid tengerébe merítenek el! Eltanulják betyárságodat, hogy fitogtathassák előtted [...]”*²⁶ Egy másik helyen pedig: *„két vagy három jobb külsejű, de valóban félig betyár, félig nevelt. Szóval, mind remek példányai azon vándor”*.²⁷ Ezekben az esetekben inkább egy – valamely nemzet képviselőihez – társított karakterisztikai jellemzőként használják a szerzők.

Konkrét személyekre alkalmazva is találkozunk a kifejezéssel: *„A' mint ismét a' város-házhoz érünk, már csak két betyárt pillantunk meg előtte, kik talán valami vacsora reményében maradtak itt ekkorig. De már ők is távozni készülnek. Az idősbik botján feltápászkodik heverő helyéből; a' mellette feküdt bután bámészkodó ripók összönszerűleg utánozva mozdulatait, 's a' mint az a' menésre adja magát, ő is utána iramlík, 's menésüközben e' párbeszédet hallatják:*

»Hol bál kend ez éjjel, János bácsi?»

»Hol? – hát a' hol szoktam, mikor jó idő van, – a' tanyán.«

*»Megálljon kend, János bácsi, én is kendeddel megyek.«*²⁸

²⁶ Berecz Károly: Uti tárcza II. Életképek 4. (I.) 6. 1846. febr. 7. 187.

²⁷ Berecz Károly: Uti tárcza III. Életképek 4. (I.) 8. 1846. febr. 21. 252.

²⁸ Kaján Ábel: Utazás Debreczenben. Életképek 3. (I.) 5. 1845. febr. 1. 149.

A számkivetettség, a bizonytalanság megtestesítője itt a két betyár, akiket a szerző arra használ fel, hogy tovább vigye olvasóját a bemutatni kívánt településen és az életmódjukból adódó vándorlás a szerző mondandóját jól tovább is viszi. Nincs szó idealizálásról, inkább egy írói, retorikai fogásról, sőt a leírás módja, a tétlen, majd lassan és kiszámíthatatlanul elinduló emberekről a veszély érzetét kelti fel az olvasóban, mert ez a bizonytalanság bármikor fordulhat akár ellene is.

Arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy az útleírások szerzői tudatosan konstruálnak feszültséget a szövegben, hosszú, eseménytelen útleírások után hirtelen „gyanús lovas” jelenik meg, a csárdába való megérkezést gyakran félelem előzi meg, az éjszakai pusztán való átkelés állandó narratív csúcspont. A veszély tehát irodalmi eszközként is működik. Ezeknek az írói célú és a valós veszélyt leíró részeknek a szétválasztása nehéz feladat, konkrét eseményekkel nemigen igazolható leírásokról van szó. A „puszta veszélyessége” tehát elsősorban ezekben a szövegekben diszkurzív konstrukció, ami azt erősíti, hogy az Alföld ebben az időszakban még nem egy idealizált tér, azt a jelentését egy későbbi időszakban társítják hozzá. A veszély motívuma nem kizárólag tapasztalati elem, hanem a táj nemzeti és kulturális jelentésszervezőinek egyik alpmotívuma, amely később a romantikus Alföld-kép meghatározó narratív elemévé válik.

Ugyanakkor kevés esetben, már az 1840-es évek közepén is lehet találkozni olyan szövegekkel, amelyek a betyárvilág idealizálását célozzák: „*Borsodmegyében Szentpéterhez nem messze van a' híres »Kopaszföldj« nevezetes pászta volt ez hajdan innen- és túl a 'Tiszán, kalandor lovagja emelé azt országbirúságra. Itt lakott a híres Angyal Bandi, kinek egyetlen szerencsétlensége csak az volt, hogy nem a' tizenötödik században született; mert olly eredeti Falstaff-jéle életnézetekkel 's kalandországias lélekkel, millyekkel e' lovag birt, bizony sokra vibette volna.*”²⁹ Az ilyen céllal készült szövegek azonban még kisebbségben vannak ebben az időszakban.

Az üresség, kitöltetlenség és a veszély képzete mellett egy harmadik hangsúlyos elem az útleírásokban az Alföld archaikussága, amely bár az 1840-es évektől kezdve szintén a nemzeti karakter sajátosságaként, így pozitív megítélésben kerül be a szövegekbe, de a mi korszakunkban sokkal inkább a maradiság, elmaradottság szinonimájaként használják a szerzők.

A 19. század derekán meginduló Tisza-szabályozás a magyar történelem egyik legnagyobb állami beavatkozása volt, amely alapvetően alakította át az Alföld fizikai és társadalmi szerkezetét. Mivel azonban a korszak útirajzirodalma még a nagy folyamszabályozások előtt vagy azok kezdeti fázisában keletkezett, ezért különösen értékes forrás arra, hogy megértsük: milyen tájat „veszített” el a kortárs szemlélő, és milyen jelentéseket társított ahhoz a világhoz, amelyet a modernizáció fokozatosan átalakított.

Az útleírások e tekintetben sajátos dokumentumok: a tájban nem csupán tereptárgyakat látnak, hanem élményvilágot, kulturális formát és nemzeti karakterjegyeket. Így a tájalakítás modern állami projektje az útirajzok nézőpontjából nem mérnöki vagy gazdasági vállalkozás, hanem a nemzeti tér átértelmezésének kérdése.

A 19. század eleji útirajzok gyakran rögzítik az Alföld áradások, mocsarak, vízjárta mezők határozta világát. A külföldi és hazai megfigyelők egyaránt úgy érzékelik, hogy a térség „időn kívül”, „ősi” karaktert hordoz. Gyakori toposzként jelenik meg a Tisza „kiszámíthatatlan folyóként”, amikor az útleírók a kanyargós, lassú, helyenként mocsaras

²⁹ Berecz Károly: Uti tárcza III. Életképek 4. (I.) 8. 1846. febr. 21. 252.

medret a természet „szelíd, de megzabolázhatatlan” erejének metaforájaként értelmezik. A vízjárás bizonytalansága a helyiek életmódjára – legeltetésre, halászatra, alkalmi munkákra – is rányomta bélyegét. A mocsarak és ártéri erdők, mint archaikus tér jelentek meg, sok szerző hangsúlyozza, hogy a folyó menti világ a régi korok maradványa, ahol a természet és ember közti viszony a civilizáció előtti állapotokat idézi. Ezek a leírások a tájat mintegy kulturális emlékezetként rögzítik.

A periodikusan előtört terület egy egyszerűen tűnnek fenyegetőnek és fenségesnek. Az útirajzok szemében a Tisza a „szabadságot és pusztulást egyszerre hordozó” természet megtestesítője.

Ezek a megfigyelések azért fontosak, mert a szabályozás utáni korszak számos szereplője éppen ezt a „régisírt” siratja: a modernizációt sokan a táj különleges, „egyedi magyar” karakterének elvesztéseként értelmezik. Az útirajzok tehát a premodern tájkép kulturális lenyomatait őrzik.

Ezzel párhuzamosan az újító szándék vágya felülkerekedik a leírásokban, és a folyó kanyargó, áradó képét civilizációs hiányként értelmezik. A rosszul megközelíthető települések és a lakóik helyzetének részletes ecsetelése a modern államiság hiánytüneteként tűnik fel, az archaizmus pedig gyorsan a maradiság, elmaradottság metaforájává válik a szövegekben.³⁰

Az útleírók ritkán beszélnek közvetlenül nemzetállami törekvésekről. Mégis, amikor a „rend”, „rendbe tevés”, „javítás”, „felemelés” kifejezéseit használják, ezek gyakran a nemzeti haladás eszméjét tükrözik. A Tisza-szabályozás mintegy a magyar nép sorsának metaforája lesz: ha a folyót sikerül megzabolázni, akkor a nemzet is rendezettebbé, szilárdabbá válik. Ezek a gondolatok gyakran implicit módon, élménybeszámolóba ágyazva jelennek meg.

Későbbi kutatások tárgyát képezheti, de itt most csak felvetem a kérdést, hogy érdekes lenne a folyószabályozások előtti és utáni narratívákat összevetni a táj képének állásáról és annak alakulásairól. A 30-as évek során még a modernizációs olvasat a hangsúlyosabb: a szabályozatlan folyó(k) a rendezetlenség, elmaradottság jelképeivé válnak, a tájban élő emberről pedig meglehetősen negatívan írnak a szerzők. Az 1840-es évektől, de azt követően még inkább viszont már ősi magyar térként, az eredetiség, a szabadság jelképeivé válnak a folyószabályozások előtti tájak. Azok megváltoztatása részben esztétikai, részben kulturális veszteséget jelent mindenki számára. De az is jelentősen változik, hogy hogyan tekintenek a szerzők a folyóra: kezdetben kiaknázatlan közlekedési lehetőséget, gazdasági erőforrást jelent, majd a táj változása után már valamiféle misztikus, fenséges természeti erőként írnak róla, amelyet talán kár is volt megbolygatni.

A táj változásainak kulturális dimenzióját az útleírások jól szemléltetik azzal, hogy megmutatják a modernizációs folyamat élménytörténetét: hogyan látta a kortárs az elvesző, átformálódó Alföldet. Ezzel párhuzamosan érzékeltetik a modernizáció ellentmondásosságát is, mivel a 30-as években domináns haladás motívum mellett megjelenik a 40-es évekre a veszteség motívuma is. Ugyanakkor a 30-as évek úti irodalmának egyik legfontosabb jellemzője, hogy egy átmeneti időszakot rögzítenek, bemutatják az Alföld képét a szabályozások előtti utolsó pillanatban.

Már a fent leírtakból is jól látszik, hogy a 19. század első felében keletkező magyar útleírások az Alföldet nem csupán földrajzi térként írták le, hanem egy olyan mentális

³⁰ Vajda Péter: *Uti philosophia. Életképek 3. (I.)* 11. 1845. márc. 15. 339–343.

térként, ahol a táj fizikai jellemzői és a szerzők kulturális értelmezései állandó párbeszédben álltak. Ezek a szövegek nem a tájról készült „objektív” leírások, hanem a korabeli magyar elit térképzeteinek rögzítései. A térérzékelés vizsgálata így lehetővé teszi annak feltárását, hogy a szerzők milyen funkciókat, jelentéseket, szerepeket tulajdonítottak az Alföldnek – és ez hogyan járult hozzá a nemzeti térképzetek kialakulásához.

A magyar útleírók számára az Alföld elsődleges térbeli tapasztalata a horizont, amely metaforikusan is meghatározza a térérzékelést. A táj „alig tagolt”, „egynemű”, „messze futó” jelzői gyakran ismétlődnek, ami azt sugallja, hogy a szerzők számára az Alföld nemcsak síkság, hanem olyan homogén tér, amely a tekintet szabad mozgását, ugyanakkor a térbeli tájékozódás nehézségét is magában hordozza.

Ebből a vizuális benyomásból épülnek fel azok a mentális térképek, amelyekben a táj két végpont között feszül: egyrészt szabadság és tágasság jellemzi, másrészt üresség és a tájékozódás nehézsége.

A sík tér azért válik jelentéssé, mert a korabeli utak ritkasága, a települések nagy távolsága és az infrastruktúra hiánya a tájat a kiszolgáltatottság és a messzeség érzetével is felruhazza. Így az Alföld mentális térképe kettős karakterű: egyszerre nyitott és ijesztő, egyszerre a magyar „otthonosság” és az „elszigeteltség” tere.

Egyik jellegzetes példája ennek a pusztai utak hiánya: eltűnő nyomvonalak, homokdűnék által befűjt ösvények, rosszul jelölt irányok. A tévelygés motívuma erősen összefonódik az emberi veszély percepciójával. Aki eltéved, az kiszolgáltatott, és így könnyű célponttá válik. A táj bizonytalansága az emberi fenyegetés lehetőségét is felerősíti.

A szerzők gyakran érzékelik úgy az Alföldet, mint a civilizált Európa és a „keleti világ” közötti átmeneti zónát. Ez a határhelyzet nem csupán geopolitikai értelemben jelenik meg, hanem kulturális-képi toposzként is. A „végtelen pusztát” a nomád eredet képzetét idézi fel, a lovas kultúra emlékei, a pásztorélet archaikus vonásai mintha „keleti” karaktert kölcsönöznének a térnek, sok szerző (pl. tájleíró nemesi utazók) tudatosan helyezi az Alföldet a „magyarság bölcsőjének” vagy ősi terének pozíciójába.

Ez a határszerep egyszerre teszi az Alföldet különlegessé (a magyar másság tere) és bizonytalan értelművé (civilizációs peremvidék).

Az Alföld fizikai helye és az ebből következő fent felvetett módokon perifériaként való bemutatása a szerzőktől nem ritka, azonban amikor a leírás perspektívája kitágul, akkor hirtelen az Alföld földrajzi helyének megfelelően központi helyzetbe kerül, egy olyan tér helyzetébe, amely a Felvidék, Erdély, a Dunántúl és a Balkán között húzódó útvonalak metszéspontja és amely maga is rendelkezik központokkal, mint például Szeged, Debrecen, Karcag, Nagykőrös vagy Kecskemét, amely települések a szerzők mentális térképén is központi helyet foglalnak el.³¹ A furcsa ellentmondás, tehát, hogy egyszerre írják le az Alföldet perifériális területnek és központi területnek, az fakadhat többek között a szerzői szándékból, de az útleírás, mint műfaj esetében talán még egy, inkább írói tudatos, vagy tudattalanul működő mintát érdemes kiemelni. Azt, hogy a szerzők a gyér

³¹ Jó példa erre Kaján Ábel korábban hivatkozott szövege(i). Debrecen számára egy olyan kulturális és földrajzi központ, amely szerinte senki számára sem megkerülhető az országban, sőt, a cikkfolyam záró írásában „hazánk egyik fővárosa”-ként emlegeti. Ugyanakkor a sorokat olvasva egyértelmű, hogy sokkal inkább „számmonkéri” a várost és a helyzetéből adódó lehetőségeket, mintsem valamiféle idilli példaképnek állítja be. Lásd: Kaján Ábel: Utazás Debreczenben. Életképek 3. (I.) 2. 1845. jan. 11. 56–64.; illetve: Kaján Ábel: Utazás Debreczenben. Életképek 3. (I.) 5. 1845. febr. 1. 147–150.

infrastruktúra és a települések közötti üres terek miatt gyakran a „kijáratok” és „végpontok” mentén rendezik el a tájat – az utak, folyók, csárdák hálózata teremti meg a kulturális térbeliséget.

A perifériaként való ábrázolás összefonódott az elmaradottság alakzatával, mert a szerzők sok olyan jelenséget tapasztaltak itt, amelyet a modernizációból való kimaradás-ként értelmeztek. Az Alföld így ismét nem egyszerű földrajzi terület, hanem sokadik szempontból diszkurzív tér, amelyben az elmaradottság jelei a tájképi, társadalmi, gazdasági és mentális struktúrákban egyaránt megjelennek.

Az Alföld gyakran olyan térként jelenik meg, amely nem egyszerűen földrajzilag különbözik az ország más vidékeitől, hanem időben, gazdaságilag és kulturálisan is „lemaradtnak” tűnik. Az „elmaradottság” azonban nem objektív mérőszámként, hanem diszkurzív konstrukcióként működik: a szerzők az Alföldet a „fejlődés”, a „haladás” és a „civilizáció” implicit normáihoz mérik, s e viszonyítás révén jelölik ki helyét a nemzeti térkép perifériáján.

Az útirajzokban az Alföld nemcsak metaforákon keresztül konstruálódik, hanem a nyelvtani és szemantikai szerkezetek szintjén is. A szerzők gyakran élnek olyan kifejezésekkel, amelyek a tér kiterjedését nem mérhető távolságként, hanem nyelvi viszonyként ragadják meg: „messze”, „hosszan”, „sokáig”, „sehol”. Ezek a határozószók és módosítószók nem precíz információt adnak, hanem az átéltséget közvetítik.

Különösen jellemző az irányok elbizonytalanítása. Az Alföld leírásában gyakran hiányoznak a konkrét tájékozódási pontok, helyettük relatív iránymegjelölések jelennek meg („előttünk”, „mögöttünk”, „mindenfelé”). A tér így nem objektív koordináta-rendszerként, hanem szubjektív térélményként válik elbeszélhetővé. Ez a nyelvi eljárás megerősíti az Alföldet, mint nehezen strukturálható teret, ahol a klasszikus térleírás eszközei elégtelenek bizonyulnak.

Az Alföld egyik legmarkánsabb nyelvi toposza a horizont. A látóhatár folyamatos emlegetése nem csupán tájleíró elem, hanem a tér ontológiai meghatározásának eszköze. A korábban említett módon a horizont kapu-szerepe itt nem lezár, hanem megnyit: nincs mögötte hegy, erdő vagy város, amely értelmezési keretet adna.

Nyelvileg ez gyakran olyan szerkezetekben jelenik meg, amelyek az állandó eltolódást hangsúlyozzák: a horizont „hátrál”, „eltűnik”, „soha nem érhető el”. Ez a nyelvi dinamika az Alföldet folyamatosan kicsúszó térként konstruálja, amely ellenáll a birtoklásnak és a megismerésnek.

A horizont metaforája egyúttal egzisztenciális dimenziót is kap: az utazó saját helyzetének bizonytalanságát, a térben való feloldódását fejezi ki.

Az Alföld leírásában gyakori az enumeráció, azaz a hosszú felsorolások alkalmazása. A szerzők egymás után sorolják a táj elemeit – gyakran éppen azért, mert egyik sem tűnik önmagában jelentősnek. Ez a nyelvi stratégia a megismerés kísérletének jele: a szerző mintha a részletek halmozásával próbálná „megragadni” az egészet.

Ugyanakkor a felsorolások sokszor éppen az ellenkező hatást váltják ki: a sok apró, hasonló elem feloldódik a monotonításban, és az Alföld egységes, differenciálatlan térként jelenik meg. Az enumeráció így egyszerre a megismerés eszköze és a megismerés kudarcának jele.

Az Alföld nyelvi megalkotásában kiemelt szerepet játszik a negáció. Az útirajzokban gyakran nem azt írják le, mi van, hanem azt, mi nincs. A hiány nyelve különösen hatékony az olyan tér leírásában, amely a korabeli esztétikai normák szerint kevés pozitív jegyet kínál.

A „nincs árnyék”, „nincs út”, „nincs falusi élet” típusú megfogalmazások halmozódása olyan retorikai ürességet hoz létre, amely a tájat „elégtelenként” minősíti. A negáció nem pusztán leíró eszköz, hanem értékítélet, amely implicit módon kijelöli a normális vagy a kíváncsatos táj kritériumait.

Ez a nyelvi stratégia szorosan kapcsolódik az elmaradottság diskurzusához: az Alföld azért tűnik elmaradottnak, mert nem felel meg azoknak a nyelvileg előfeltételezett normáknak, amelyek szerint egy térnek működni kell(ene).

A nyelvhasználat az Alföld ábrázolásában a mozgás tapasztalatát is közvetíti. A szerzők gyakran hosszú, mellérendelő mondat szerkezetekkel írják le az utazást, amelyek ritmusa imitálja a lassú, egyhangú haladást. Az események elnyújtása, a részletek felsorolása a narratív időt is kitágítja.

Ezzel szemben, amikor váratlan esemény (vihar, találkozás, veszély) történik, a nyelv hirtelen tömörödik: rövid mondatok, gyors váltások jelennek meg. Ez a kontraszt tovább erősíti az Alföld „alapállapotának” mozdulatlanságát, amelyből az esemény csak átmenetileg emelkedik ki. A nyelv tehát nemcsak leírja, hanem megszervezi az Alföld időélményét.

Fontos azt is megemlíteni, hogy visszatérő mozzanat az, amikor a szerzők a nyelv elégtelenségéről beszélnek. Az Alföld „leírhatatlan”, „szavakkal alig megragadható” térként jelenik meg, amely mintha ellenállna a nyelvi rögzítésnek. Ez a toposz paradox módon nem a leírás kudarcát jelzi, hanem a táj kivételességét hangsúlyozza. A nyelv kudarcának deklarálása a pusztai esztétikai és kulturális rangját emel(het)i.

A nyelvhasználat és metaforika fenti sorokban bemutatott rövid vizsgálata megmutatja, hogy az Alföld a 19. század eleji magyar útirajzokban nem egyszerűen adott tér, hanem nyelvileg létrehozott konstrukció, amelyben hiány, mozgás, idő és értékítélet egyaránt megjelenik.³²

Az útirajzokban gyakran megfigyelhető az a gondolkodási séma, amely szerint a természeti környezet formálja az ember jellemét. Ez a felvilágosodás és a korai romantika klíma- és karakterelméleteiből táplálkozó elképzelés különösen alkalmas volt arra, hogy az Alföldet a „magyar természet” magyarázatának alapjául használják. A nyelvi elemek, amelyek az Alföldet üresnek, nyitottnak, végtelennek és csendesnek írják le, közvetett módon a magyar karaktert is hasonló jegyekkel ruházzák fel. A pusztai hallgatagsága a magyar „szűkszávúság”, a horizont végtelensége a szabadságszeretet, az időtlenség pedig a történelmi kitartás és állandóság nyelvi megfelelőjeként értelmeződik. A táj nyelvi konstrukciója így antropomorf áthallásokkal telítődik.

A korai útirajzokban az Alföld üressége gyakran hiányként, elmaradottságként vagy veszélyként jelenik meg.³³ Ugyanakkor ezek a negatív metaforák fokozatosan ártérteke-

³² A szövegek nyelvészeti vizsgálatához, egy teljesen más forrásbázis esetében lásd: Lajtai 2013. 265-385.

³³ Sárkány 1935. 69-70, 75.

lődnék a nemzeti diskurzus keretében. A nyelv, amely kezdetben az Alföldet „nélkülözések” sorozataként írja le, egy ponton képessé válik arra, hogy ugyanezeket a jegyeket pozitív jelentéssel ruházza fel.

Az üresség a szabadság feltételévé válik: a nyitott tér nem korlátoz, hanem mozgásteret ad; a határok hiánya nem rendezetlenséget, hanem autonómiát sugall. Ez az átfordítás a nemzeti karakter diskurzusának egyik kulcsmomentuma, hiszen lehetővé teszi, hogy az Alföld – korábbi periférikus pozíciója ellenére – a magyar szabadságeszmény térbeli hordozójává váljon.

A csend nyelvi toposza, amely az Alföldet gyakran kíséri, a nemzeti karakter diskurzusában erkölcsi dimenziót kap. A hallgató táj nem üres, hanem fegyelmezett; nem kietlen, hanem önmagába forduló. Az útirajzok nyelvében ez a csend gyakran a magyar ember visszafogottságának, belső erejének és tűrésének metaforájává válik.

Ez a kapcsolat különösen fontos a politikai értelemben még nem önálló nemzet önképének szempontjából. A nyelv, amely a tájat csendesként írja le, alkalmas arra, hogy a történelmi elnyomás alatt álló közösség erőit természetes adottságként mutassa fel.

A nyelvhasználat és metaforika végső soron hozzájárul ahhoz, hogy az Alföld a 19. század eleji magyar útirajzokban esszencializált nemzeti térré váljon. A puszták nem egy régió a sok közül, hanem az a tér, ahol a „magyar” karakter leginkább önmaga lehet.

Ez az esszencializáció ugyanakkor nem adottság, hanem nyelvi és diszkurzív eredmény. Az útirajzok nyelve teremti meg azt a kapcsolatot, amely a táj jellemzőit a nemzet karakterével összekapcsolja.

Az útirajzokban az Alföld gyakran olyan térként jelenik meg, ahol a múlt nem válik láthatóvá. A szerzők beszámolóit szerint hiányoznak azok a táji jelek – romok, régi városfalak, emlékművek –, amelyek más vidékeken természetes módon strukturálják a történelmi tudatot. A nyelv itt ismét a hiány felől szerveződik: nem az emlékek felsorolása történik, hanem azok keresése és hiányuk regisztrálása, vagy egyáltalán: magának a témának a hiánya a szövegekben.

Ez a tapasztalat nem független az útirajz műfajától. Az utazó a térben haladva történeteket vár, de az Alföldön a táj ezt nem adja meg, amikor történetet mesél (pl. a már említett betyárokkal kapcsolatban). A nyelvben ezért gyakran jelennek meg olyan megfigyelések, amelyek a múlt elérhetetlenségét vagy feloldódását sugallják. A táj „egyenemű”, „változatlan”, „régieket nem őrző” térként válik leírhatóvá.

A történelmi jelek hiánya az Alföldet az útirajzokban gyakran időn kívüli térként pozicionálja. Ez az idő kiesés nem azt jelenti, hogy a tájnak nincs múltja, hanem hogy a múlt nem válik narratívává. A puszták így nem történelmi rétegekből álló térként jelennek meg, hanem folyamatos jelenként, amelyben az idő nem, vagy csak alig hagy nyomot.

Ez az időtlenség a nyelv szintjén is megjelenik: a leírásokban dominálnak az általános jelen idejű megállapítások, a ciklikus természeti folyamatok (évszakok, időjárás) hangsúlyos, miközben hiányoznak a konkrét történelmi időpontokra utaló elemek. Az Alföld így természeti időben létezik, nem történelmi időben.

A történeti emlékezet hiánya különös feszültséget teremt a nemzeti diskurzusban. A nemzeti közösség önazonossága ugyanis hagyományosan a közös múlt, a történelmi emlékezet köré szerveződik. Az Alföld azonban – az útirajzok nyelvi konstrukciója szerint – mintha nem kínálna ilyen kapaszkodókat.

Ez a hiány azonban nem vezet az Alföld kirekesztéséhez a nemzeti térből. Éppen ellenkezőleg: a táj emlékezetnélkülisége lehetővé teszi, hogy a nemzeti karaktert ne történeti dicsőség, hanem morális és természeti jegyek alapján határozzák meg. Az Alföld így nem a múlt hősiességének tere, hanem a jelenben megélt állhatatosság és kitartásé.

A szövegekben egyre inkább megjelenik az a gondolat, hogy az Alföld történeti „üressége” nem végállapot, hanem lehetőség. A táj, amely eddig nem vált a történelem színterévé, a jövőben azzá válhat. Ez az elképzelés különösen jól illeszkedik a reformkori gondolkodás modernizációs és nemzetépítő törekvéseihez.

A nyelv itt finoman vált: az Alföld már nem csupán „múlt nélküli”, hanem „még nem betöltött” térként jelenik meg. Ez a retorikai elmozdulás lehetővé teszi, hogy a táj a nemzeti fejlődés projektív terévé váljon, ahol a jövő történetei megírhatók.

Az Alföld útirajzi ábrázolásában a természet gyakran „elnyeli” a történelmet. A folyók, mocsarak, puszták dinamikája felülírja az emberi beavatkozás nyomait. A táj folyamatos átalakulása (árvizek, kiszáradások) megakadályozza, hogy a múlt stabil jelei fennmaradjanak.

Ez a természet–történelem ellentét ismét a nemzeti karakter diskurzusát erősíti: az Alföld lakói olyan közösségként jelennek meg, akik nem a múlt emlékeire, hanem a természettel való folyamatos küzdelemre és alkalmazkodásra építik identitásukat. A szerzők interpretációjában azonban ez a fajta passzív hozzáállás a természethez és küzdelem annak kihívásaival kezdetben inkább kap negatív megítélést. Ennek fő oka az lehet, hogy – még – nem használták ki a táj nyújtotta lehetőségeket és nem igazítják azt saját akarathoz és igényeikhez.

Fontos hangsúlyozni, hogy az emlékezet hiánya nem objektív adottság, hanem az útirajzi beszélő nézőpontjának következménye. Az utazó rövid ideig tartózkodik a térben, és elsősorban azt érzékeli, ami vizuálisan és narratívan hozzáférhető számára. A helyi, szóbeli hagyományok, mindennapi emlékezetformák többnyire kívül maradnak a látókörén.

Így az Alföld emlékezetnélkülisége nem a helyiek múltjának hiányát, hanem a kívülálló emlékezeti vakfoltjait tükrözi. Ez a felismerés különösen fontos a forráskritika szempontjából.

Az útirajzok Alföld-képének egyik kulcsa az a strukturális ellentét, amely a természet időrendje és a történelem időrendje között jön létre. Az Alföldet a szerzők következetesen olyan térként ábrázolják, ahol a természet dinamikája felülírja az emberi időt, és ezzel együtt a történeti emlékezet lehetőségét is.

Az útirajzokban az Alföld ideje elsősorban az évszakokhoz, időjárási szélsőségekhez, árvizekhez, aszályokhoz, legeltetési ciklusokhoz kapcsolódik. Ez ciklikus idő, amely nem halad előre, hanem ismétlődik. A történelem ezzel szemben lineáris: eseményekhez, dátumokhoz, változásokhoz kötődik. Az Alföld leírásában azonban ez a lineáris idő nem tud megtelepedni.

A nyelv ezt azzal fejezi ki, hogy az események ritkán kapnak konkrét időpontot, a „régén” és „mindig” időhatározók dominálnak, a változás nem fejlődésként, hanem viszszeretérésként jelenik meg. Ez az időkezelés az Alföldet történelmen kívüli térként konstruálja.

Az Alföld természeti adottságai – különösen a víz – az útirajzokban gyakran az emlékezet ellenségeiként jelennek meg. Az árvizek, mocsarak, folyómeder-változások olyan erők, amelyek eltüntetik az emberi nyomokat, elmosnak településeket, átírják a tájat.

A természet itt nem háttér, hanem aktív szereplő, amely megakadályozza a történeti rétegződést. A romok hiánya nem pusztán kulturális hiányként, hanem természeti következményként jelenik meg.

A természet–történelem ellentét az útirajzokban gyakran nem végleges ítéletként, hanem átmeneti állapotként jelenik meg, egy olyan tényezőként, aminek a megváltoztatása a nemzet fejlődése szempontjából tulajdonképpen elkerülhetetlen. Az Alföld nem azért történetietlen, mert alkalmatlan lenne rá, hanem mert még nem került teljesen emberi kontroll alá, még nem „szelídült meg”, még nem integrálódott a modern időrendbe.

Ez a „még nem” kulcsfontosságú a nemzeti diskurzus szempontjából. A táj természeti túlsúlya kihívásként jelenik meg, amelyhez a nemzetnek viszonyulnia kell. A történelem hiánya így feladattá alakul.

A 19. század eleji útirajzokban implicit módon megjelenik az az elképzelés, hogy az Alföld történetisége nem múltbeli eseményekből, hanem folyamatos küzdelemből áll. A történelem itt nem emlékművekben, hanem túlélési stratégiákban, alkalmazkodásban, munkában, tűrésben valósul meg.

Ez a felfogás elmozdítja a történelmet a reprezentáció (emlékek, jelek) szintjéről a gyakorlat szintjére. Az Alföld lakói nem azért történetietlenek, mert nincs múltjuk, hanem mert a történelmük nem monumentalizálódik. Ez az egyik fontos eleme lesz a helyi lakossággal szembeni kritikáknak.

A természet túlsúlya az Alföldön közvetlenül kapcsolódik a nemzeti karakter diskurzusához. Az útirajzok nyelvében sajátos összefüggés rajzolódik ki a táj és a nemzeti karakter kapcsolatában. A kiindulási pont szerint a természet erős, tehát az embernek ellenállónak kell lennie. A tér instabilitása az egyének szívósságát is megköveteli, ez a szívósság azonban nemcsak a tájjal szemben teszi ellenállóvá a benne lakókat, hanem a tájon kívülről érkező impulzusokkal szemben is. Így ez a szívósság viszonylag könnyen egy negatív attitűddé is átalakul a szerzők számára.³⁴ Az pedig, hogy a történelem nem, vagy alig hagy nyomot, azt vonja maga után, hogy az identitás nem az emlékezeten, hanem morális, a fent felsorolt karakterisztikai alapokon nyugszik.

Így az Alföld természeti dominanciája nem a magyar karakter hiányát, hanem sajátos minőségét igazolja a szerzők számára. A nemzeti identitás nem a múltra való hivatkozásban, hanem az állandó jelenben való helytállásban gyökerezik. Ez a felfogás áthelyezi a történelmet az emlékművek és események szintjéről a karakter és magatartás szintjére. Az Alföld így nem „történet nélküli”, hanem másként történeti: a történelem nem megőrződik, hanem folyamatosan „újratermelődik”.

³⁴ Szathmáry Károl: A sárréti nép Biharban. Életképek 4. (I.) 9. 1846. febr. 28. 277–280.

Fontos hangsúlyozni, hogy ez a természet–történelem ellentét nem zárt narratíva. Épp ellenkezőleg: előkészíti azt a gondolkodást, amelyben a modernizáció (folyamszabályozás, infrastruktúra, térképészet) a történelem „bevezetésének” eszköze lesz az Alföldön.

Az útirajzok nyelvében a természet túlsúlya implicit módon már kijelöli azt az irányt, amerre a haladásnak történnie kell: a természet uralmát fel kell váltania az emberi időnek.

A 19. század első felének magyar útleírásai az Alföldet nem pusztán földrajzi térként, hanem összetett kulturális és diszkurzív konstrukcióként jelenítik meg. A vizsgált szövegek tanúsága szerint a síkság képe folyamatos átalakuláson megy keresztül: az útleírók kezdeti idegenség- és hiánytapasztalatától eljutunk egy olyan értelmezési keretig, amelyben az Alföld a magyar nemzeti önazonosság egyik kiemelt hordozójává válik. Az „üresség”, a veszély és az archaikusság motívumai nem elszigetelt leíró elemek, hanem egymással összefonódó jelentésrétegek, amelyek együtt formálják az Alföldről kialakuló mentális térképet.

Tanulmányomban igyekeztem rámutatni arra, hogy az Alföld kezdetben esztétikai és narratív kihívást jelentett a kortárs utazók számára. A klasszikus és kora romantikus táj-esztétika normáihoz szokott szem számára a síkvidék „egyneműsége” és „történetietlensége” értelmezhetetlennek, sőt elutasítandónak tűnt. Az útirajzok azonban nem maradnak meg ennél a negatív tapasztalatnál: az üresség fokozatos átértékelése révén kialakul a sík fenségességének tapasztalata, amely új esztétikai nyelvet biztosít az Alföld leírásához. A horizont végtelensége, a táj nyitottsága és lehatárolatlansága így nem hiányként, hanem szabadságélményként, a magyar karakter térbeli megfelelőjeként jelenik meg.

Ezzel párhuzamosan a veszély motívuma – az időjárás szélsőségsége, a tájékozódás nehézségei, az infrastruktúra hiánya, valamint a betyárvilág és a csárdák liminális tere – a puszták más-mivoltának egyik legfontosabb szervezőelvévé válik. A veszély nem kizárólag empirikus tapasztalatként, hanem tudatosan felépített narratív és retorikai elemként működik, amely egyszerre erősíti a tér idegenségét és emeli ki annak sajátosságait. Az Alföld így olyan térként jelenik meg, ahol az ember kiszolgáltatottsága, a természet erejével való szembesülés és az önmagára utaltság élménye koncentráltan tapasztalható meg.

Az archaikusság diskurzusa tovább árnyalja ezt a képet. A szabályozatlan folyók, a vízjárta tájak és a pásztori életformák az útleírásokban egyszerre jelentenek elmaradottságot és ősi eredetiséget. A modernizáció előtti Alföld így kettős értelmezés alá kerül: egyrészt a haladás és a „rendbe tevés” hiányaként, másrészt a nemzeti múlt és a „tisztá” magyarság térbeli emlékezeteként. Ez a kettősség különösen jól érzékelhető a Tisza-szabályozás körüli narratívákban, ahol a civilizációs előnyök és a kulturális veszteség motívumai egyszerre vannak jelen.

A dolgozat egyik fő tanulsága, hogy az útleírások nem tekinthetők objektív tájleírásoknak: a szerzők nézőpontja, mozgáshelyzete, esztétikai és ideológiai előfeltevései alapvetően meghatározzák az Alföldről alkotott képet. A vizualitás elsődlegessége, a rövid idejű tapasztalatokból levont általánosítások és a hallgatások – különösen a helyi társadalmi viszonyok és alternatív nézőpontok hiánya – mind hozzájárulnak ahhoz, hogy az Alföld homogén, esszencializálható térként jelenjen meg. Ez a homogenizálás azonban éppen azt teszi lehetővé, hogy a síkság a nemzeti diskurzus egyik központi színterévé váljon.

Összességében megállapítható, hogy a 19. század eleji magyar útleírásokban az Alföld olyan átmeneti és nyitott jelentésteret képez, amelyben a természetföldrajzi adottságok, az esztétikai tapasztalatok és a nemzeti önértelmezés folyamatos kölcsönhatásban állnak egymással. A pusztá nem passzív háttér, hanem aktív jelentéshordozó: a magyar identitás térbeli metaforája, amely egyszerre hordozza a szabadság, a veszély, az elmaradottság és az eredetiség képzeteit. E diskurzusok vizsgálata nemcsak az Alföld irodalmi reprezentációinak megértéséhez járul hozzá, hanem ahhoz is, hogy pontosabban lássuk, miként formálódott a modern magyar nemzeti térképzet a 19. század első felében.

Források és irodalom

Nyomtatott források

Sajtótermékek

Athenaeum
Életképek
Nemzeti Társalkodó

Szakirodalom

Albert 2004.

Albert Réka: „Te a magyarnak képe vagy nagy rónaságunk!”, avagy a nemzeti tér táji reprezentációja. In: Fehéren, feketén Varsánytól Rititiig. I. Szerk. Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor. Budapest, 2004. 81–95.

Gyáni 2010.

Gyáni Gábor: A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás. *Helikon* 56. (2010) 1–2. 239–257.

Lajtai 2013.

Lajtai L. László: „Magyar nemzet vagyok” Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusai. Budapest, 2013.

Lakner 2025.

Lakner Lajos: Módszertani megfontolások az 1840-es évek sajtója Debrecen képe vizsgálatához. In: „Hová e gondolatvezér mulatni vissza-visszatér” – Tanulmányok a 70 éves S. Varga Pál köszöntésére. Szerk. Bényei Péter – Béres Norbert – Gönczy Monika. Debrecen, 2025. 239–249.

Popova-Nowak 2006.

Popova-Nowak, Irina V.: A nemzet felfedezésének Odüsszeiája. Magyarok Magyarországon és külföldön, 1750–1850. *Korall* 7. (2006) 26. 128–152.

Radnai 2023.

Radnai Dániel Szabolcs: Táj, régió, nemzet. Tájértelmezés és irodalomtörténet viszonya a 19. századi regionális irodalom kontextusában. In: Replika (2023) 128. 83–99.

Radnóti 2024.

Radnóti Sándor: A táj keletkezéstörténete. Budapest, 2024.

Sárkány 1935.

Sárkány Oszkár: A tájeszmény változásai a magyar költészetben Petőfig. Budapest, 1935.

Sinkó 1989.

Sinkó Katalin: Az Alföld és az alföldi pásztrok felfedezése a külföldi és a hazai képzőművészetben. In: Ethnographia 100. (1989) 1–4. 121–154.

Szinnyei 1885.

Szinnyei József (szerk.): Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertóriuma. Történelem és segédtudományai. Budapest, 1885.

Szirák 2016.

Szirák Péter: Ki említ megérkezést? Budapest, 2016.

I. Tóth 1950.

I. Tóth Zoltán (szerk.): Magyar történeti bibliográfia 1825–1867. Politika, jog, oktatás – iskolák, tudomány, művészet, sajtó, vallás – egyházak. Budapest, 1950. (Magyar történeti bibliográfia 3.)

Nagy Imre

főlevéltáros

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára, Debrecen

ORCID: 0009-0008-9788-6958

E-mail: nagy.imre@mnl.gov.hu

DOI: 10.65006/p540xg46

Az Alföld diskurzusai a 19. század eleji útleírásokban

A tanulmány a 19. század első felének magyar útirajz-irodalmát vizsgálva az Alföld reprezentációinak és diszkurzív átalakulásának elemzésére vállalkozik. Kiindulópontja, hogy az útleírások nem pusztán leíró jellegű források, hanem a korabeli térérzékelés, esztétikai normák és nemzeti identitásképzés metszéspontjában létrejövő szövegek, amelyek a tájat kulturálisan közvetített tapasztalattá alakítják.

A dolgozat központi tézise szerint az Alföld képe a század elejétől a reformkor végéig jelentős diszkurzív átalakuláson megy keresztül: a kezdetben negatív esztétikai kategóriákkal (üresség, monotonitás, formátlanság) jellemzett síkság fokozatosan a nemzeti identitás egyik kitüntetett térbeli hordozójává válik.

A tanulmány végkövetkeztetése szerint a 19. század eleji útleírások az Alföldet nem egyszerűen földrajzi térként, hanem komplex mentális és kulturális konstrukcióként ábrázolják. E szövegek hozzájárulnak egy olyan nemzeti térképzet kialakulásához, amelyben az Alföld egyszerre jelenik meg perifériaként és központként, a szabadság és a kiszolgáltatottság, az otthonosság és az idegenség paradox területeként.

Kulcsszavak: Alföld, útirajz-irodalom, tájreprezentáció, Reformkor

Discourses around the Great Hungarian Plain in Early 19th-Century Travelogues

Through examining Hungarian travel literature from the first half of the 19th century, the present paper aims to explore the representations of the Great Hungarian Plain and the discursive transformations surrounding it. Its premise is that travelogues are not merely descriptive sources, but texts produced at the intersection of contemporary spatial perception, aesthetic norms, and the formation of national identity, that transform the landscape into a culturally mediated experience. The paper's central thesis is that the image of the Great Hungarian Plain underwent a significant discursive transformation from the beginning of the century to the end of the Reform Era: the plain, initially characterized by negative aesthetic terms (emptiness, monotony, formlessness), gradually became one of the privileged spatial embodiments of national identity.

The study concludes that travelogues from the early 19th century depict the Great Plain not simply as a geographical space, but as a complex mental and cultural construct. These texts contribute to the formation of a national conception of space in which the Great Plain appears both as a periphery and as a centre, a paradoxical territory of freedom and exposure, familiarity and alienation.

Keywords: Great Plain, travel literature, landscape representation, Reform Era

Herka Dominik

A fekvőbeteg-ellátás öt éves tervcéljainak teljesülése Magyarországon 1960 és 1970 között

Bevezetés

A második világháborút követően az ország egészségügyi rendszere összeomlott a háborús események következtében. A kórházak kifosztva álltak, azt az egészségügyi felszerelést, amelyet a német alakulatok nem vittek el, a szovjet hadsereg szállította el, a gyógyszerellátás akadozott, számos épület megrongálódott, az egészségügyi személyzet egy része a háború áldozatává vált. „A kórházak elvesztették üzemi berendezéseinek, betegápolási eszközeinek egyharmadát, betegágyaiknak, textíliaszerezésüknek, bútort és háztartási felszereléseiknek felét, gyógyszerkészletüknek kétharmadát, gazdasági felszerelésüknek, közlekedési eszközeiknek csaknem egészét”.¹ A német csapatok kiszorítása után körülbelül 27 000 kórházi ágy működött, ami, figyelembe véve a lakosság által jelentősen megnövekedett használati igényt, közel sem volt elegendő. Ennek következtében mind szervezeti, mind infrastrukturális újjá kellett szervezni a magyar egészségügyi ellátást. Már a háború előtti viszonyok helyreállítása is nagy feladat volt, és ehhez adódott hozzá az a fejlesztési igény és terv, amivel egyrészt modernizálni, másrészt a megnövekedett igényekhez igazítani kellett az egészségügyi ellátást az egész népesség számára.

A tanulmány az infrastrukturális fejlesztéssel foglalkozik, röviden azonban kitérünk arra, hogy szervezeti és humán erőforrás szempontjából milyen nagy kihívásokkal kellett szembenéznie az új politikai vezetőségnek.² A háború után az egészségügy nemcsak mennyiségi, hanem ellátásbeli és szervezeti átalakuláson is keresztülment. A társadalombiztosítási rendszer egyre nagyobb mértékű kiterjesztése az egyik legfontosabb változás a két háború közötti időszakhoz képest. 1945 és 1950 között központosították a szociálpolitika minden intézményrendszerét, így a nyugdíj- és egészségbiztosítókat is. 1951-ben államosították a szakorvosi rendelőintézeteket, majd 1956-ra létrehozták az egységes egészségbiztosítást, és ekkor még lassan, de folyamatosan elkezdtek kiterjeszteni a jogosultak körét. Az ellátandó emberek számának nagymértékű növekedése is indokolta a jelentős fejlesztéseket. Létrehozták a Népjóléti Minisztériumot, amely az első hároméves terv (1947–1949) folyamán nemcsak a háborús pusztítás helyreállítását tűzte ki célul, hanem elkezdtek új kórházakat létrehozni, a meglévőket fejleszteni.³ Ennek hatására szinte csak mennyiségi fejlődés következett be, minőségi fejlesztésre csak az ezt követő tervekben törekedtek. Az első öt éves terv (1950–1954) során komolyan megkezdtek az egészségügy átszervezését, a biztosítottak körének kiterjesztését és az egészségüggyel kapcsolatos feladatok központosítását. A Népjóléti Minisztérium helyébe az Egészségügyi Mi-

¹ Szemléletesen leírja: „A felszabaduláskor üzemképes mentőgépkocsikkal egyáltalán nem rendelkezünk, mert a fasiszták egész mentőkocsi-parkunkat kivitték az országból. A felszabadulás utáni első időkben a mentés gyalogszerrel, hordággal, legjobb esetben kerek hordággal történt. 1945. május 1-ére szolgálatba állították az első helyreállított mentőgépkocsit. A mentés vidéki megszervezésénél az első komoly segítséget a kormányzat nyújtotta, amikor 1946. második felében 65 Dodge mentőgépkocsit adott át a mentőknek.” Simonovits 1955.

² Dubovitz 1960. 118–132.

³ Uo. 120.

nisztérium lépett. Egyre nagyobb hangsúlyt kapott a megelőzés, amit egészségügyi oktatással, felvilágosítással, a higiénia fejlesztésével és kampányokkal igyekeztek megvalósítani. Tény, hogy csökkent a csecsemőhalandóság, nőtt az átlagéletkor és csökkent a tbc-ben meghaltak száma és aránya is,⁴ ez azonban nem kizárólag a „felszabadulás”, „a Szovjetunió folyamatos segítsége” és a „szocialista fejlődés” eredménye, mint ahogy azt a korabeli, akár szakpolitikai elemzések is állítják. A háború után békés és fejlődő évek következtek, a tbc elleni oltás is ekkor vált tömegessé (1954 óta kötelező az újszülötteknek),⁵ amik mind hozzájárultak a javuló népmozgalmi adatokhoz. Igyekeztek az egészségre ártalmas munkaterületeken a munkaidőt csökkenteni, heti 36–42 órára.⁶ Célul tűzték ki a főváros és a fontos ipari területek gyógyító-megelőző szolgáltatásainak fejlesztését (ilyen ipari területek Dunaújváros, Kazincbarcika, Ózd, Komló, Ajka, Tiszaújváros stb.), illetve a falusi/vidéki és (fő)városi területek között lévő különbségek kiegyenlítését. Kiemelt figyelmet kapott a tbc elleni küzdelem és a szülészet- és gyermekgyógyászat.⁷

Kiemelt feladatot jelentett az elmaradt felújítások és karbantartások pótlása, valamint az egyéb kiszolgáló egységek (például a konyhák, mosodák és gépházak) fejlesztése, mivel a korábbi nagymértékű ágyszám-bővítéssel ezek nem tudtak lépést tartani.

1945 és 1959 között az egészségügyi ellátás fejlődésének legfontosabb vívmánya, hogy az egészségügyileg biztosítottak aránya 31%-ról 75%-ra nőtt. 1960-ra a társadalombiztosítás alapján ellátásra jogosultak aránya elérte az ország lakosságának 85%-át, ami a vizsgált korszak során 97% fölé emelkedett.⁸ 1962-ben terjesztették ki az ipari szövetkezeti tagokra, hozzátartozóikra és a magánkisiparosok egy részére, míg 1970-ben a magánkereskedőkre.⁹ Ez nemcsak ingyenes orvosi ellátást jelentett, hanem a gyógyszerek és a gyógyászati segédeszközök támogatását is. Folyamatos cél volt, hogy a kórházi zsúfoltságot enyhítsék, azonban ezt nem sikerült elérni, mivel a biztosított jogviszony ugrásszerű emelkedésével olyan mértékben nőtt az orvosi ellátást igénylők száma, amellyel a fejlesztések üteme nem tudott lépést tartani.¹⁰

Az újjáépítéshez, a működtetéshez és a nagymértékű fejlesztésekhez szükséges anyagi alapot meg kellett teremteni. Amint a Népegészségügyben leírják, az állam az egészségügyi rendszer finanszírozását „nem a lakosság által befizetett adókból, járulékokból fedezi, hanem azokból az anyagi forrásokból, amelyeket azelőtt a tőkések maguknak sajátítottak ki.”¹¹ A szerzők szerint ezen felül alapvetően nincs különbség a szocialista és a tőkés egészségügy között, mivel mindkét esetben az egészségügyi dolgozók nagy része állami alkalmazásban van, az infrastrukturális és pénzügyi háttérrel az állam biztosítja. Azt viszont nem említik meg, hogy a munkavállaló keresetének 3%-a került befizetésre járulékként, amely ellenében beteg- és baleseti ellátásban, kórházi vagy szanatóriumi kezelésben, meghatározott idő után nyugdíjellátásban, rokkantság esetén járulékból részesülhetett.¹² Összességében elmondható, hogy a háború után óriási mértékű volt a fejlődés, valamint sikerült túllépni a

⁴ Mosolygó–Nyárády 1970.

⁵ Mit kell tudnia BCG oltásról? 2012.

⁶ 1961. II. tv..

⁷ Dubovitz 1960.

⁸ Statisztikai adatok... 1971.

⁹ Valuch 2001. 346.

¹⁰ Simonovits 1955.

¹¹ A szocialista egészségügy útján 1960.

¹² Ágoston 2013. 111.

veszteségeken és anyagi károkon. Azonban a megnövekedett igény miatt még mindig kapacitáshiány volt, és egyelőre nem a minőségi, hanem a mennyiségi fejlődés volt előtérben.

A korszak egészségügyi fejlesztésével kapcsolatban részletes eredmények még nincsenek, de átfogó elemzések és értelmezések már léteznek. Romsics Ignác kiemeli, hogy az 1970-es évek közepére a társadalombiztosítást szinte mindenre kiterjesztették, és hangsúlyozza a 10 000 lakosra jutó orvosok számának nagy emelkedését, azt is leírva ugyanakkor, hogy az ezer főre jutó kórházi ágyszám emelkedése 70-ről 90-re (1960–1980 között) európai szinten csak átlagosnak volt mondható.¹³ Valuch Tibor kifejti, hogy bár jelentősen megemelkedett a TB-re jogosultak köre, ezt nem követte hasonló szinten az ellátórendszer fejlesztése.¹⁴ Cora Zoltán szintén arra hívja fel a figyelmet, hogy jelentős eredménynek mondható a teljes társadalomra kiterjedő ingyenes orvosi ellátás. Ez azonban olyan mértékben megnövelte az egészségügyi ellátórendszer terhelését, amire reagálni kellett.¹⁵

A tanulmányban vizsgált időtartam az 1961–1970 közötti tíz év, a második öt éves terv (1961–1965) és a harmadik öt éves terv (1966–1970) időszaka. Az öt éves tervek kezdete és vége kijelöl egy olyan pontos határt, amelyen belül elemezhető a változás alakulása és összehasonlítható a tervcélokkal,¹⁶ mivel a tervekben meghatározott előirányzatokat állítottak fel a fejlődés mértékéről, így pontosan meghatározható, hogy ezek milyen mértékben teljesültek.

Ebben az egészségtörténeti tanulmányban bemutatásra kerül, hogy milyen célokat tűztek ki a második és harmadik öt éves terv során az egészségügyi fejlesztéseket illetően, valamint ezek közül melyek valósultak meg. Kitérek arra is, hogy az egyes források adatai között milyen különbségek vannak, és ennek mik lehetnek az okai. Emellett a kórházi hálózat fejlesztését és a kórházi ágyak elhelyezkedésének területi különbségeit fogom elemezni.¹⁷ A tanulmányban olyan kérdésekre keresem a választ, mint például hogy megvalósultak-e a második, illetve a harmadik öt éves terv során kitűzött célok, miért vannak jelentős eltérések a különböző források között a kórházi ágyszám-összesítésekben, csökkent-e az általános ágyellátottságban a különbség Budapest és a vidék között, hol hoztak létre új kórházakat, valamint hol vannak kórházi ágyhiányos területek az országban. A tervcélokban szerepel az ágyszámok növelése, új kórházak megnyitása és a területi egyenlőtlenségek csökkentése. Ezek külön-külön vizsgálata pontosabb értékelést tesz lehetővé. Az elemzés komparatív megközelítést alkalmaz, térképi elemzésekkel kiegészítve.

¹³ Romsics 2005. 486–487.

¹⁴ Valuch 2001. 347–348.

¹⁵ Cora 2019. 428–432.

¹⁶ A dilemmához ld. Rainer M. 2004.

¹⁷ A kvantitatív történetírást Jean Marczewski értelmezésében szeretném alkalmazni, miszerint az időben visszamenőlegesen hozzáférhető statisztikákra építem a forrásaimat. Gyáni 2018. A fekvőbeteg-ellátás területi egyenlőtlenségének komplex vizsgálata jóval több tényező bevonását követeli, azonban jelenleg kizárólag a kórházi ágyszámok területi elhelyezkedésének változását mutatom be. Arról, hogy a kórházak elsősorban mely földrajzi területek ellátásában vettek részt, pontosabb képet lehetne kapni abban az esetben, ha ismernénk az ellátási területüket, azonban, bár a korszakban már kialakították ezt a rendszert, erről egyelőre nem állnak rendelkezésre olyan információk, amik az elemzést lehetővé tennék. Országos szinten az ágykihasználási százalék meglehetősen magas volt a vizsgált korszakban, 91,8 és 89,8 között mozgott, azonban kórház vagy kórházi osztály szinten az adatok még nem feldolgozottak, és további kutatómunkát igényelnek.

A kutatás alapforrása a *Népegészségügy* szakfolyóirat, amely a közegészségügyi igazgatás hivatalos közlönye volt, és az ebben szereplő statisztikai adatokat az Egészségügyi Minisztérium Statisztikai osztálya által készített adatgyűjtések szolgáltatták. Eredetileg a Magyar Királyi Belügyminisztérium adta ki (1935-től), később az Egészségügyi Minisztérium¹⁸ havi, majd 1967-től kéthavi szinten. Emellett fontos forrás még *A magyar kórházak és klinikák évkönyve* (alább Kórházak évkönyve), ami 1970-től kezdődően öt éves rendszerességgel, csaknem minden lényeges szempontra kiterjedően mutatta be a Magyarországon működő fekvőbeteg-ellátó intézményeket. Ezek mellett kontrollforrásként hasznosnak bizonyultak országos, vagy egyes térségekben megjelenő napi- vagy hetilapok, mint például a *Népszabadság*, a *Dunántúli Napló* vagy a *Pest Megyei Hírlap*. Ezeket akkor használtam, ha valamelyik elsődleges forrásból nem lehetett megállapítani, hogy egyes kórházaknál milyen fontosabb események (átadás, megszüntetés, összevonás) történtek.

A fekvőbeteg-ellátási rendszer felépítése és fontosabb fogalmai

A kórházi ellátás hierarchiáját három oldalról lehet megközelíteni.¹⁹ Felügyeleti szervektől függően léteztek az Egészségügyi Minisztérium alá tartozó intézmények, amelyek a klinikák (vagy felsőoktatási intézetek, amelyekből 5 volt), a központi és országos intézetek (számuk a korszak során 20 körül mozgott), valamint a tanácsok felügyelete alá tartozó intézmények (hozzávetőleg 150). A tanácsok felügyelete alá tartozó intézmények között külön tartották számon a Fővárosi Tanács közvetlen irányítása alá tartozó kórházakat (27), a megyei, a városi tanácsok és a járási hivatalok felügyelete alá tartozó intézeteket (körülbelül 120–130). Emellett a Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium felügyelete alá tartoztak a MÁV-kórházak (4). Pontos szám nem adható meg, mert új intézmények megnyitásával, egyes esetekben összevonásokkal ez a szám folyamatosan változott.

A vizsgált időszakban a kórházi ellátórendszer progresszivitási szintek²⁰ szerint négy külön szintre tagozódott: városi, megyei, regionális és országos intézetek rendszere működött, attól függően, hogy az adott intézmény milyen szakmai feladatokat, milyen súlyosságú betegeket tudott ellátni. Az országos intézetek többsége egyprofilú, szakosított intézet volt,²¹ de akadt köztük szélesebb spektrumú is, például a Központi Állami Kórház.

Az ellátott betegségek típusa szerint megkülönböztetünk klinikákat, országos intézeteket, szakkórházakat, általános kórházakat, szanatóriumokat és egyéb intézményeket (szülőotthon, betegotthon). A klinika *„az orvostudományi (egészségtudományi) képzést folytató egyetem olyan szervezeti egysége, amelyben a betegek ellátása a legfelsőbb szinten zajlik. A területi ellátási kötelezettség keretében nyújtott gyógyító-megelőző feladatain keresztül biztosítja az adott egészségügyi szakterület – elméleti és gyakorlati képzését is – magában foglaló graduális, illetve posztgraduális oktatását. Az egyetemi klinika a szakterületét illetően kapcsolatot tart más egészségügyi szolgáltatókkal,*

¹⁸ „1957. májusára alakult ki a Kádár-rendszer minisztériumainak „eredeti” elosztása. Ekkor Belügy-, Külgügy-, Honvédelmi, Igazságügyi, Pénzügy-, Nehézipari, Kőbő- és Gépipari, Könnyűipari, Földművelésügyi, Élelmiszerügyi, Belkereskedelmi, Külkereskedelmi, Építésügyi, Közlekedés és Postaügyi, Munkaügyi, Egészségügyi és Művelődésügyi Minisztérium létezett [...]”. Bencsik 2006.

¹⁹ A területi ellátásnál figyelembe vehető fekvőbeteg-ellátó intézményeknél.

²⁰ Hierarchia, azt jelenti, hogy egy adott ellátási hely (például kórház, osztály, szakrendelés) milyen szintű szakmai feladatokat, milyen súlyosságú betegeket láthat el. Egyszerűbben: mennyire összetett, mennyire magas szintű ellátást tud nyújtani egy egészségügyi intézmény.

²¹ Hahn–Sellő 1970. 25.

*részt vesz az orvostudomány adott ágának elméleti és gyakorlati fejlesztésében, illetve e területen kutatómunkát végez.*²² Ilyen klinikák voltak az időkban a Budapesti (1969-től Semmelweis),²³ Debreceni, Szegedi és Pécsi Orvostudományi Egyetem, valamint az Orvostovábbképző Intézet. Utóbbi, Haynal Imre Egészségtudományi Egyetemenként is működött, de az intézmény 2000-től a Semmelweis Egyetem része lett.²⁴

A szakkórház az „*azonos betegségi csoporthoz tartozó betegségekben szenvedő betegek, továbbá gyermekek, szülők nők speciális szakellátását biztosító fekvőbeteg-gyógyintézet*”.²⁵ Ilyenek voltak – a teljeség igénye nélkül – az Országos Reuma- és Fiziotherápiás Intézet, Országos Traumatológiai Intézet vagy Országos Kardiológiai Intézet. Számuk a korszakban 20 körül mozgott.

Az általános kórház „*több különböző osztállyal (belgyógyászat, sebészet, szülészet stb.) rendelkező fekvőbeteg-gyógyintézet*”.²⁶ Ilyen volt például a Hajdú-Bihar Megyei Tanács Kórháza (a későbbi Kenézy Gyula Kórház Debrecenben), vagy a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Kórház-Rendelőintézete (Fehérgyarmat).

A szanatóriumok a hosszabb lefolyású, többnyire krónikus betegségek – mindenképp a tuberkulózis, később pedig a szív- és érrendszeri, valamint az idegrendszeri kórképek – rendszeres orvosi felügyelet mellett történő kezelésére és rehabilitációjára szaksodtak. Nem akut ellátást végző kórházak, hanem terápiás környezetet biztosító intézmények, ahol a hangsúly a hosszú távú orvosi megfigyelésen, a rehabilitáción és szociális támogatáson, a higiénés és életmódbeli szabályozáson (pihenés, táplálkozás, napirend) valamint esetlegesen a különlegesebb éghajlat (hegyvidék, erdő, tengerpart) által nyújtott klímaterápián van. Ilyenek voltak például az Állami Szanatórium (Sopron), vagy a Vas Megyei Tanács Pszichiátriai Rehabilitációs Intézete (Intaháza).

Megállapítható, hogy az intézmények mindhárom szempont (fenntartó, ellátási terület és szint) szerint besorolhatók valamelyik kategóriába.

A fogalmak közül még tisztázni kell néhányat, amit az elemzés későbbi részében fogok használni. Az elsők közé tartoznak az öt éves terv fő célkitűzései között szereplő, új fekvőbeteg-gyógyintézeti ágyak, a szakorvosi óra és az ágykihasználási százalék. A fekvőbeteg-gyógyintézeti ágyak olyan működő ágyak, amelyek legalább hat hónapig hospitalizációra (előkészítés után betegfogadásra) alkalmasak.²⁷ A tartósan szünetelő ágyak, amelyek az adott év december 31-én, rekonstrukció vagy egyéb ok miatt, ellátás nyújtására legalább hat hónapja nem használhatók.²⁸ A statisztikai adatsorokban az előbbi „működő ágyszámnak”, illetve „tényszámnak” nevezik,²⁹ míg utóbbit „szünetelő” névvel. Ennek a két tőnek az összessége adja az úgynevezett szervezett ágyak számát. Az összes ágyszám a területi ellátottságnál tekintetbe vett intézmények ágyszámainak és az egyéb ágyszámoknak az összessége. A területi ellátásnál az egészségügyi tárca és a MÁV intézményeit veszik figyelembe, a katonai kórházi ágyszámokat nem.³⁰ Emiatt nem feltétlen egyezik meg

²² KSH 2024a.

²³ Bokor–Fifilina–Farkas 1969.

²⁴ Semmelweis Egyetem története é. n.

²⁵ KSH 2024b.

²⁶ KSH 2024c.

²⁷ KSH 2024d.; KSH 2024e.

²⁸ KSH 2024f.

²⁹ Mindig az adott forrás elnevezésével hivatkozom, nem egységesíttem.

³⁰ Később ez bővült a magánkézen lévő kórházi ágyszámokkal, mint a Magyar Izraeliták Országos Képviselete Szeretetkórháza és Betegotthona.

a szervezett és az összes ágyszám, viszont a katonai és egyéb kórházi ágyszámokról egyelőre nem áll rendelkezésre információ.

A szakorvosi óra azt az időtartamot jelenti, amelyet egy szakorvos ténylegesen betegellátásra fordít.³¹ Az ágykihasználási százalék a kórházban teljesített ápolási napok számának és a teljesíthető ápolási napok számának hányadosa, százalékban kifejezve.³²

A második öt éves terv célkitűzései és megvalósulása

A Magyar Népköztársaság második öt éves népgazdaságfejlesztési tervének külön fejezete foglalkozik az egészségügy fejlesztésével, meghatározva annak főbb célkitűzéseit: „86. § Tovább kell javítani a lakosság egészségügyi ellátását. A mezőgazdaság szocialista átalakulása következtében az 1960. évi 8,5 millió főről, 1965 év végére mintegy 10 millió főre nő a társadalombiztosításba bevontak száma és ezzel csaknem az ország minden lakosára kiterjed. Ennek megfelelően elsősorban a kórházakat és a szakorvosi rendelőintézeteket szükséges fejleszteni. Fokozni kell a legelterjedtebb népbetegségek elleni küzdelmet és tovább kell csökkenteni a csecsemőhalandóságot. 87. § A gyógyintézeti ágyak számát a tervidőszakban 7600–8000-rel kell növelni; ezzel a 10 000 lakosra jutó kórházi ágyak száma az 1960. évi 70-ről 1965-ben 76-ra emelkedik. A gyógyintézeti ágyakból mintegy 3000 tbc gyógyítást szolgáló ágy legyen. Be kell fejezni – többek között – a Borsod megyei egészségügyi központot, a fehérgyarmati, sztalinvárosi, salgótarjáni, móri, komlói, berettyóújfalui kórház építkezését. Pécsen 400 ágyas klinikát, Orosházán, Siófokon, Kazincbarcikán, Dombóváron, Hatvanban, Ajkán új kórházat, Zalaegerszegen, Nyíregyházán, Pécsen, Tatabányán, Kalocsán, Szekszárdon és Edényben tbc gyógyintézetet, Budapest XVI. és XXII. kerületében, Szombathelyen, továbbá több járási székhelyen új rendelőintézetet kell építeni.”³³ A kutatás szempontjából e két paragrafus bír jelentőséggel, a harmadik a megelőzéssel és az egészségtelen munkakörökben történő óraszámcsökkentéssel (heti 36–42 órára) foglalkozik. Ezen felül, bár a törvényben nem szerepel, van előirányzata a szakorvosi munkaórák növelésének és a körzetek bővítésének is, amelyet a Népegészségügy részletesen ismertet. Az egyes évek előirányzatai (ágyszám, szakorvosi óra és új körzet) tételesen megtalálhatók a Népegészségügy augusztusi számaiban a Statisztikai adatok Magyarország egészségügyi helyzetéről című írások IX. Terv és költségvetés fejezetében. Az egyes évekre vonatkozó adatok mindig az egyvel későbbi évi lapszámban jelennek meg. A második öt éves terv egyes éveinek előirányzatai és megvalósulási rátái az 1. táblázatban láthatók.³⁴ Évenként három tétel van feltüntetve, az új ágyak száma, a szakorvosi óraszám emelkedése és az újonnan létrehozott körzetek száma. Ezeken túl láthatóak a tervszámok, a megvalósított számok és a megvalósulás aránya is. Továbbá, ahol lehetett, feltüntettem az előző évről áttolódott lemaradást is. A normál betűstílussal szedett adatok a IX. Terv és költségvetés fejezetben szereplő adatok (illetve az abból kiszámoltak), a dőlttel szedettek az 5. Fekvőbetegellátás vagy az 1. Körzeti orvosi ellátás részben leírt adatok. Az eltérések okaira egyelőre nincs biztos magyarázat. A végén összesítve is láthatóak az egyes tételek.

³¹ KSH 2024g. A fogalom 1996 óta érvényes, tehát később, mint a vizsgált időszak.

³² KSH 2024h.

³³ 1961. II. tv.

³⁴ Statisztikai adatok 1961. 233–236.; Statisztikai adatok 1962. 233–236.; Statisztikai adatok 1963. 225–250.; Statisztikai adatok 1964. 227–247.; Statisztikai adatok 1965. 233.

1. táblázat. A második ötéves terv céljai és megvalósulása, 1961–1965³⁵

Év	Tétel	Előirányzat	Megvalósulás
1961	ágyszám	1200+282 (az előző évi hiányból, a %-ot ezzel együtt számolva)	926 (70,4%)
	szakorvosi óra	1443	1406 óra (97,5%)
	új körzet	30	19 körzet (62,5%)
1962	ágyszám	1600	1126 (70,4%) 1521*
	szakorvosi óra	1457	1426 (97,9%)
	új körzet	30	27 (90,5%) 57
1963	ágyszám	2500 ágy+372 (az előző évi hiányból)	1838 (64%) 1664, <i>ténylegesen 1210</i>
	szakorvosi óra	1500 szakorvosi óra+32 (az előző évi hiányból)	1503 (100,2%) (itt az eredeti tervszámmal jön ki a többlet)
	új körzet	60 körzet+6 (az előző évi hiányból)	35 (53%) (itt az előző évi hiánnyal ki-pótolt tervszám esetén egyezik)
1964	ágyszám	1766+1041 (az előző évi hiányból)	1052 (59,6%) 1681
	szakorvosi óra	2427-3 (az előző évi túlteljesítésből)	2412 (99,4%)
	új körzet	40+31 (az előző évi hiányból)	35 (87,3%) 62
1965	ágyszám	nincs előirányzat (az előző 4 éves átlag 1706), a bővülés és a %-os teljesítés alapján 2265	1330 (1967-es kiadásban)
	szakorvosi óra	nincs előirányzat (az előző 4 éves átlag 1706)	1673, ha az átlagszám teljesítési százalékaival számolunk (98,1%)
	új körzet	nincs előirányzat (az előző 4 éves átlag 40)	35, ha az átlagszám teljesítési százalékaival számolunk (88,1%) 52
Összesen	ágyszám	7600–8000 új ágy	5943 (78%) 7600-as előírással számolva)
	szakorvosi óra	8530	8420 (98,7%)
	új körzet	200	151 (75,5%)

³⁵ A Népegészségügy folyóirat alapján saját szerkesztés és számítás.

Megjegyzendő a fenti táblázatban található adatokkal kapcsolatban, hogy az esetleges pontatlanságok négy tényezőre vezethetők vissza. Egyrészt nem minden számban volt leírva a tervek teljesülése, van, ahol csak %-os érték volt, és abból kellett visszaszámolni (az eredeti tervcél számából) a teljesítést. Másrészt nem mindenhol adtak meg előírányt, így nem minden esetben határozható meg pontosan, milyen mértékben teljesült a terv. Harmadrészt vannak olyan adatok, ahol egy későbbi számban eltérő adat szerepel, amelyet igyekeztem jelezni. Végül pedig nem mindig volt következetes, hogy az egyes adatokhoz tartozó teljesítési százalékot az eredeti vagy az előző évi hiánnyal kiegészített tervcélból számítják. A második öt éves terv esetén az 1964. évről nincsenek pontos számok az előirányzatról, csak azt tudjuk, milyen százalékban valósultak meg, valamint az 1966-os év összefoglalójában van visszautalás az előző, tehát az 1965. évre. Így, ha összegezzük az új ágyak számát, 6200 körüli értéket kapunk. A pontos számítást az is megnehezítette, hogy nem mindig egyértelmű, hogy az adott adat mit takar, illetve, hogy mely időpillanatra vonatkozik. Az elemzés során nehézséget okozott az is, hogy nem részletezték, hogy a korábbi év(ek)ről fennmaradt hiány pótlását beleszámították-e a tárgyév teljesítésébe, vagy sem. Egyes esetekben a beszámítással kijött a feltüntetett adat, néhol annak kihagyásával volt egyezés. Megjegyzendő továbbá, hogy az ágyszám bővítésénél nem kizárólag az új ágyak szerepelnek, hanem a tartósan szünetelő kórházi ágyak közül reaktiváltak is. Tehát az új ágyak száma nem egyenlő az ágyszám-bővüléssel.

A 2. táblázat bemutatja, hogy a Népegészségügy és a KSH szerint mekkora volt az ország lakossága, a működő, az összes és a 10 000 lakosra jutó kórházi ágyak száma a terv első és utolsó évében, valamint, hogy mekkora volt az ágyszám-bővülés. Mivel a Népegészségügy éves szinten is nyilvántartotta ezeket az adatokat, egy külön oszlopban összesítésre kerültek az éves adatok, hogy láthatóvá váljon, van-e különbség az 1965-ben feltüntetett és az 1961-től 1965-ig összeadott adatok között.

2. táblázat. A fekvőbeteg gyógyintézeti ágyszámok, 1960–1965³⁶

	Népegészségügy (fő)	Népegészségügy adatok alapján saját számítás	KSH
Népességszám (1960)	9 961 044		9 961 044
Népességszám (1965)		10 115 456 (101,55%)	10 135 490 (101,75%)
Ágyszám (1960.12.31.)	tényszám: 69 165 összesen: 69 718		működő 72 351
Ágyszám (1965.12.31.)	működő: 75 558 összesen: 77 818	76 961 (110,38%)	79 201 (109,46%)
Ágyszám-bővülés	tényszámhoz mérve: 8653 összeshez mérve: 8100	6272	6850
10 000 lakosra jutó ágyszám (1960)	tényszám szerint: 69,4 összes szerint: 69,9		tényszám 72,3
10 000 lakosra jutó ágyszám (1965)	76,92	76,08	tényszám: 77,9

³⁶ A Népegészségügy és a KSH alapján saját szerkesztés és számítás.

Ha összehasonlítjuk a 2. táblázatban szereplő különböző forrásokat és megnézzük a gyógyintézeti ágyak számát 1960-ban (december 31-i adatokat nézve), akkor a Népegészségügy szerint a működő ágyak száma 69 165 volt,³⁷ a KSH szerint 72 351,³⁸ míg a tervidőszak végén a Népegészségügy szerint 77 818,³⁹ a KSH szerint 79 201. A fejlődés mértéke a Népegészségügy alapján 8653, a KSH alapján 6850. Látható, hogy több helyen is ellentmondás van a Népegészségügyben közölt, az ebben feltüntetett részadatok alapján kiszámolt és a KSH által megjelenített adatok között. Az eltérés oka lehet módszertani eltérés, az adatfelvétel különböző időpontja, vagy manuális számítási hiba, de akár politikai döntés is. A teljesség kedvéért azonban fontos megjegyezni, hogy az ágyszám növelése sok esetben az ágyak sűrűbb elhelyezésével valósult meg, ami az ellátás minősége szempontjából kedvezőtlen következményekkel járt,⁴⁰ azonban az újonnan épült kórházakban, vagy újonnan átadott pavilonokban⁴¹ már sokkal korszerűbb módon valósult meg.

A tervcélokban szerepelt, hogy a gyógyintézeti ágyak számát 7600–8000-rel kellett növelni, ez a saját számítások és a KSH-s adatok alapján nem valósult meg, a Népegészségügy összefoglaló adatai alapján azonban igen. 1965-re a 10 000 lakosra jutó kórházi ágyak számát 76-ra kellett emelni, ez mindhárom adatsor alapján teljesült. A tbc-s ágyak számát a kitűzött 3000 helyett csak 2430-cal sikerült növelni, így a terv ezen része nem volt sikeres. A törvényben nem, de a tervcélok között kiemelten számon tartották a szakorvosi órák bővítését és az új körzetek létrehozását is. A szakorvosi óraszám bővítés a saját számítások alapján 98,7%-os mértékben teljesült, így talán kijelenthető, hogy elérték a kitűzött célt. Az új körzeteknek viszont csak a 75%-át sikerült létrehozni, így a terv ezen része nem teljesült.

A második öt éves terv során kitűzött 21 intézmény-átadásból 12 megvalósult, 9 csak később. Időben befejezték a Borsod megyei egészségügyi központot (1961-ben),⁴² a fehérgyarmati, a komlói, a berettyóújfalui (1963-ban) és a dunaújvárosi (1965-ben) kórházak építését. A móri járási kórházat 1966 májusában,⁴³ a salgótarjánit pedig csak 1967-ben adták át a Népszabadság egyik cikke alapján.⁴⁴ Hatvanban 1961-ben adták át az új kórházat, Pécsen a klinikát 1966-ban,⁴⁵ Orosházán 1967-ben,⁴⁶ ám Siófokon csak 1967 után, Kazincbarcikán 1968-ban, Dombóváron 1969-ben fejezték be az építkezést,⁴⁷ Ajkán pedig 1972-ben.⁴⁸ A tbc-gyógyintézetek közül időben befejezték a zalaegerszegit, a tatabányait (1963), a nyíregyházit, a pécsit és a kalocsait (1964), valamint a szekszárdit (1965). Edelényben azonban az intézmény csak 1966-ban lett kész.⁴⁹

³⁷ Statisztikai adatok 1960. 235.

³⁸ Egészségügyi adatok 1960–2025.

³⁹ Statisztikai adatok 1965. 233.

⁴⁰ Dubovitz 1960. 122.

⁴¹ A magyar nyelv értelmező szótára é. n.

⁴² Atrophias-koraszülött és rehabilitációs osztályok lesznek a megyében. Épül az 1390 ágyas új kórház. Észak-magyarország 16. 251. 1960. okt. 23. 7.

⁴³ Zágonyi-Jankó Erzsébet: A móri járás milliói. Fejér Megyei Hírlap 22. 141. 1966. jún. 16. 5.; Mór öt éve. Fejér Megyei Hírlap 23. 51. 1966. márc. 2. 5.

⁴⁴ Kórházavatás Salgótarjánban. Népszabadság 25. 101. 1967. ápr. 30. 18.

⁴⁵ A gazdasági reformban pártunk politikája ölt testet. Dunántúli Napló 23. 264. 1966. nov. 8. 7.; Hallama Erzsébet–Erb János: Teljes üzemből a 400 ágyas klinika. Dunántúli Napló 23. 268. 1966. nov. 13. 84.; Balassa 1964.

⁴⁶ Orosházi kórház története é. n. A kórház 1962–1967 között épült.

⁴⁷ Hírek. Népszabadság 26. 170. 1968. júl. 21. 12.; Járási kórház épül Siófokon. Népszabadság 25. 4. 1967. jan. 5. 5. A magyar kórházak és klinikák évkönyve szerint az alapítás éve 1969.

⁴⁸ Horváth 2015. 177. A kórház 1962–1972 között épült.

⁴⁹ Hahn 1970. 29. Eszerint a tervidőszakban megvalósult

A harmadik ötéves terv célkitűzései és megvalósulása

Az 1966. évi II. törvény, amely a népgazdaság harmadik ötéves tervéről szól, már nem tárgyalja külön fejezetben az egészségügyi fejlesztési intézkedéseket, hanem a szociális ellátás részben fejti ki, az előzőnél jóval szűkebben. „35. § (1) Az egészségügyi ellátás fő feladata a betegségek megelőzése és a betegellátás színvonalának emelése. A kórházi ágyak számát 1970-re 84-85 ezerre, az orvosi körzetek számát 4300-4400-ra kell növelni.”⁵⁰ Az adatok alapján valószínűsíthető, hogy a Központi Bizottságban e terület prioritása a vizsgált időszakban csökkent. A harmadik ötéves terv előirányzatai és megvalósulása a Népegészségügy IX. terv és költségvetés fejezetében található meg (mindig a 4. augusztusi szám, a tárgyévet követő évben), az összesített adatok a 3. táblázatban láthatók.⁵¹ Itt évenként már csak két tétel van feltüntetve, az új ágyak és körzetek száma, a szakorvosi óraszám bővülése már hiányzik. Láthatók a tervszámok, a megvalósított számok és a megvalósulás aránya. Ezen felül, ahol lehetett, feltüntettem az előző évről áttolódott lemaradást is. A végén össze-sítve is láthatók az egyes tételek.

3. táblázat. A harmadik ötéves terv céljai és megvalósulása, 1966–1970⁵²

Év	Tétel	Előirányzat	Megvalósulás
1966	ágyszám	1977 (s.sz)	1386
	új körzet	79 (s.sz)	71
1967	ágyszám	1600 (+748 az előző évről)	1904 (81,1%)
	új körzet	80 (+8)	71 (80,7%)
1968	ágyszám	1600 (+444 az előző évről)	753 (36,8%)
	új körzet	50 (+17 az előző évről)	65 (98%)
1969	ágyszám	1179 (+1157 az előző évről)	1385 (59,2%)
	új körzet	56 (+10 az előző évről)	70 (106,1%)
1970	ágyszám	1952+919 (hiány az előző évekből)	1479 (51,5%)
	új körzet	73	59 (80,8%)
Összesen	ágyszám	8308 (az 1965-ös ágyszám és az elérendő minimum 84 000-es ágyszám különbségéből kiszámolva a létrehozandó ágyszám csak 7000)	6907
	új körzet	338 (827 az 1965-ös adatból kiindulva, hogy meglegyen 4300)	336

s.sz: saját számítás

⁵⁰ 1966. II. tv.

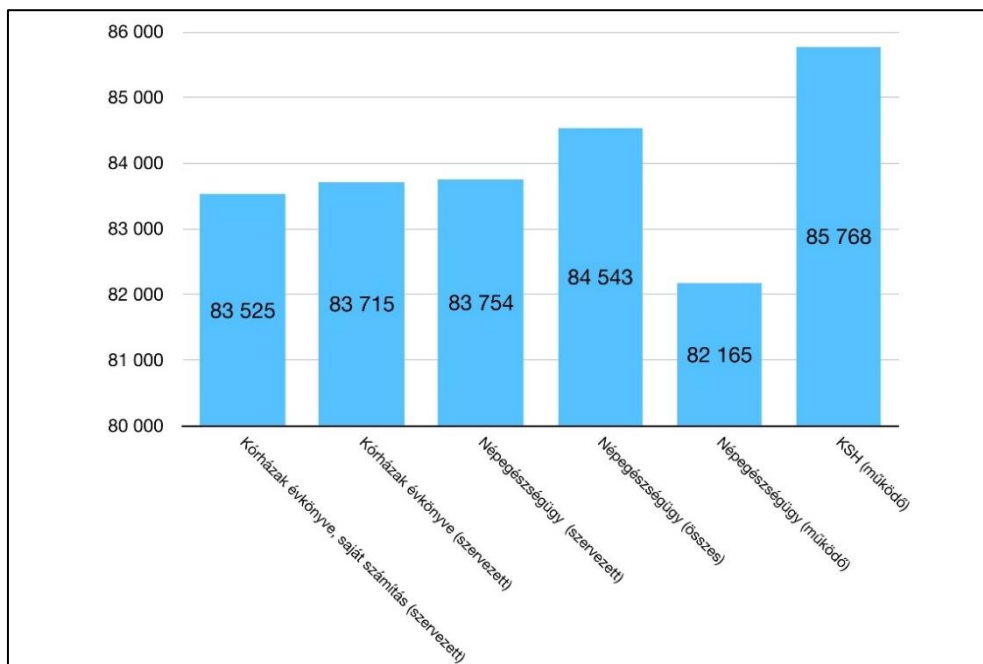
⁵¹ Statisztikai adatok 1966. 193–256.; Statisztikai adatok 1967. 193–217; Statisztikai adatok 1968. 193–235.; Statisztikai adatok 1969. 193–235; Statisztikai adatok 1970. 193–237.

⁵² A Népegészségügy folyóirat alapján saját szerkesztés és számítás.

Nehezíti az elemzést, hogy az éves terveknel időnként közlik az előző évi lemaradást, időnként pedig ettől eltekintenek, illetve néha megkülönböztetik az ágyszám-növekedéstől a tényszám-növekedést. Utóbbi a szünetelő és reaktivált ágyak számával korrigált számot jelenti. Így, ha intézményi átszervezés következtében csökkent a szünetelő ágyak száma, a tényleges ágyszám-bővülés meghaladta az újonnan létesített ágyak számát. Ezzel szemben a szünetelő ágyak számának növekedése – például egy osztály felújítás miatti ideiglenes lezárása esetén – azt eredményezte, hogy a tényleges bővülés kisebb volt az új ágyak számánál. Ezek néhány ágyas eltérések, hosszabb távon összeadva pár száz, ami az összes ágyszámot tekintve 0,1–0,9% között mozog. A két öt éves terv során változtattak a fejlődést mérő mutatókon. Míg a második öt éves tervben következetesen bemutatták a kórházi ágyszám, szakorvosi óra és orvosi körzetbővülés előirányzatát és tényleges mértékét, addig 1966-tól az ágyfejlesztés kisebb hangsúlyt kapott, a szakorvosi óra és orvosi körzetbővülés eltűnt a Népegészségügy folyóirat adataiból, helyüket az ápolási napok és a kiírt (elbocsátott) betegek száma vette át.

A harmadik öt éves tervben kitűzött tervszámok szinte egyik évben sem valósultak meg, és azt sem lehet egyértelműen megállapítani, hogy a jogszabályban szereplő előirányzatot sikerült-e elérni. Ennek oka, hogy bár a kórházi ágyak száma az évtized végére elérte a 84 000 körüli számot, a pontos számot nem lehet megállapítani az egymástól eltérő és részben hiányos források miatt (a Népegészségügy 1968-ban 140, 1969-ben 172 olyan ágyat is beleszámol a bővítésbe, amit átszerveztek, vagy amiről nem döntöttek, amivel már elérik a minimum 7000 ágyas bővülést).

Az 1. ábrán látható, hogy mennyi volt a működő, a szervezett és az összes kórházi ágyak száma a Kórházak évkönyve, a Népegészségügy és a KSH adatai szerint 1970-ben.

1. ábra. A kórházi ágyak száma, 1970⁵³

⁵³ A KSH, a Népegészségügy folyóirat és A magyar kórházak és klinikák évkönyve alapján saját számítás és szerkesztés.

Látható, hogy a szervezett ágyak száma a három forrásban nagyon közeli egymáshoz, mindössze 229 ágy a különbség. A KSH szerint a működő kórházi ágy 85 768,⁵⁴ a Népegészségügy azt írja, hogy az összes kórházi ágy 84 543, a szervezett (tehát a működő és a szünetelő összesen) 83 754, a működő pedig csak 82 165. A Kórházak évkönyve az év végi adatoknál a szervezett ágyszámot 83 715-re teszi.⁵⁵ A különbségek több tényezővel magyarázhatók. Egyrészt nem zárható ki, hogy az egyes statisztikai források eltérő időpontban rögzítették az ágyszámokat, másrészt a vizsgált időszakban az adatok összesítése kézi számítással történt, ami növelhette a kisebb számítási vagy adminisztratív hibák előfordulásának valószínűségét. A KSH és a népegészségügy működő ágyszámainál azonban több mint 3 500 ágynyi eltérés van, ami több, mint két évnyi ágyfejlesztést jelent. A módszertan alapján nem szabadna ekkora eltérésnek lenni, mivel mindkét forrás a szervezett ágyak számát összegzi, december 31-i állapotok szerint, így ennek az eltérésnek az oka nem tisztázott.

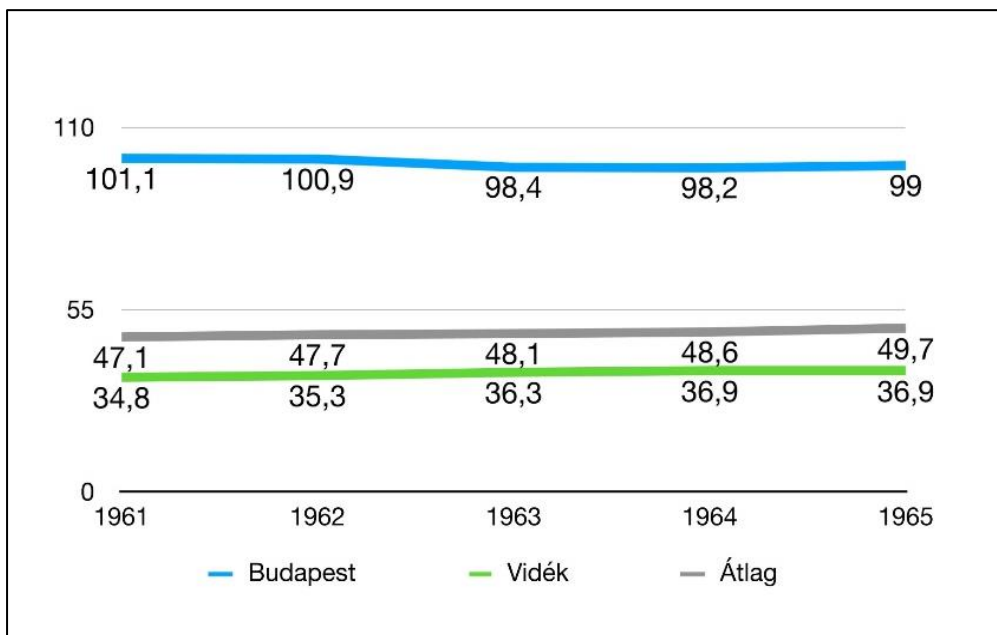
Az általános ágyellátottság helyzete

Simonovits István a Népegészségügy 1967. évi egyik számában írja: „*a magasszínvonalú egészségügyi ellátás hozzáférhetőségének elve legjobban a kórházi hálózat fejlesztésében mérhető le*”.⁵⁶ Az általa bemutatott táblázat alapján arra a következtetésre jutott, hogy az általános ágyak számát tekintve a legnagyobb mértékben a Budapesten kívüli megyei kórházak fejlődtek. Ezt érdemes összevetni a 10 000 lakosra jutó általános ágyakkal való ellátottsággal, hogy megállapítható legyen, területi szempontból e tekintetben történt-e kiegyenlítődés. A „területi ellátásnál figyelembe vehető ágyszám” minden olyan működő ágyat magába foglal, ami legalább hat hónapig hospitalizációra (előkészítés után betegfogadásra) alkalmas volt, amelybe beletartoznak az általános (aktív) kórházi, krónikus, rehabilitációs, ápolási és hospice ágyak. Az általános ágyakkal való ellátottság alatt az aktív, rövid idejű gyógykezelést szolgáló, tipikusan akut betegségek, műtétek, sürgős ellátások esetén használatos ágyakat értjük. Ezek főként a kórházak olyan osztályain találhatók, mint például belgyógyászatok, sebészetek stb. A 2. ábrán látható, hogy mennyi a 10 000 lakosra jutó általános ágyakkal való ellátottság Budapesten és vidéken (ami jelen esetben a Budapesten kívüli területeket jelenti), valamint országosan összesen.

⁵⁴ Egészségügyi adatok 1960–2025.

⁵⁵ Ugyanezen forrás alapján készített saját számításom ettől eltérően csak 83 525-öt eredményez.

⁵⁶ Simonovits 1967. 272.

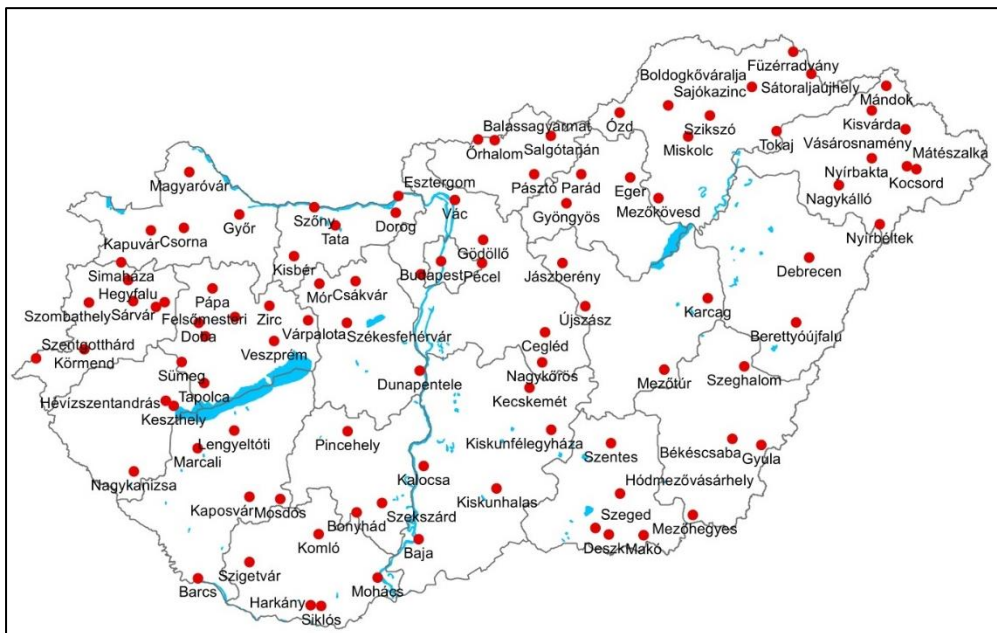
2. ábra. A 10000 lakosra jutó általános ágyakkal való ellátottság, 1961–1965⁵⁷

Az ábrán látszik, hogy bár minimális közeledés történt, kiegyenlítődésről nem beszélhetünk, Budapesten több, mint 2,5-szer több ágy jutott 10 000 lakosra, mint vidéken. Akkor kapunk könnyebben értelmezhető eredményt, ha a diagramról leolvasható, azonos évhez tartozó budapesti és vidéki értékek hányadosait összehasonlítjuk. Ez a hányados a korszak során 3,04-ről 2,17-ig csökkent, tehát kijelenthető, hogy a vidéki és budapesti általános ágyellátottság valamelyest közeledett egymáshoz. Ha a kapott eredményt úgy nézzük, hogy 1960-ban háromszor több ágy jutott egységnyi népességre a fővárosban, mint azon kívül, míg 1970-ben „csak” közel duplaannyi, akkor jelentősnek mondható a kiegyenlítődés. Ha pedig onnan nézzük, hogy népességarányosan továbbra is kétszer több aktív ágy van Budapesten, akkor azt mondhatjuk, hogy a különbségek továbbra is jelentősek. Bár jelentős elmozdulás történt a kiegyenlítődés felé a 10 000 főre jutó ágyellátottságban, számottevő különbség maradt fenn Budapest és a vidék között.

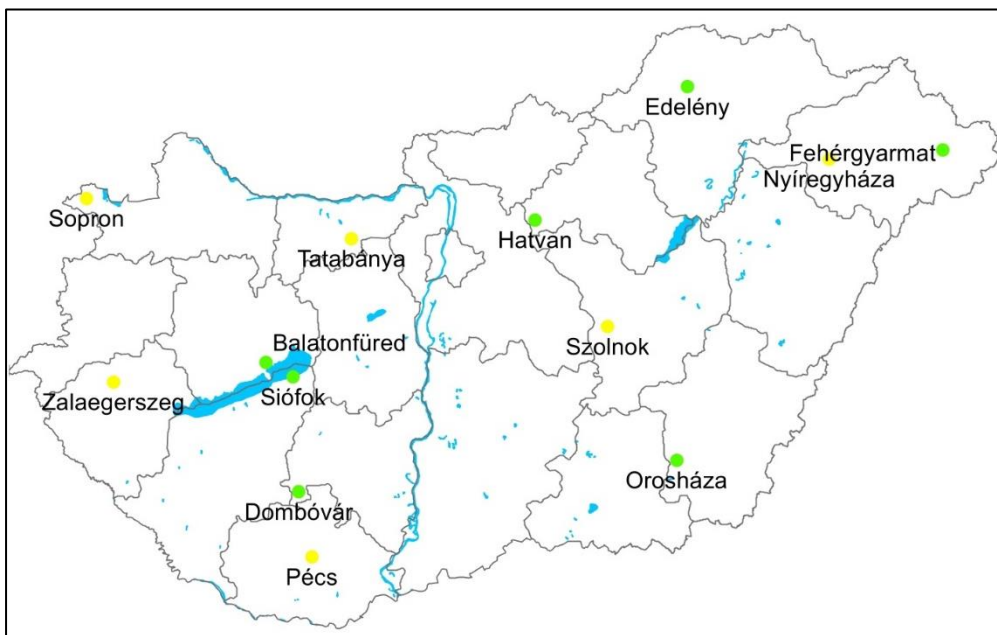
Kórház és kórházi ágyhiányos területek

Az 1. térképen szerepel az összes olyan település, ahol 1960-ban működött valamilyen fekvőbeteg-ellátó intézmény, a 2. térképen pedig azok a települések vannak feltüntetve, ahol 1960 és 1970 között új intézmény nyílt. Zöld színűek azok a települések, ahol korábban még nem működött kórház, valamint sárgák azok, ahol már volt korábban, de nyitottak mellette másikat is. Ebből megállapítható, hogy a 13 új intézmény vidéken került megnyitásra. Emellett több kórház is kapott új épületet, de mivel azok intézményi szinten már működtek, a térképen nem szerepelnek.

⁵⁷ A Népegészségügy folyóirat adatai alapján saját szerkesztés.

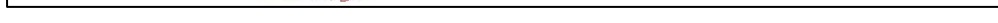
1. térkép. A fekvőbeteg-ellátó intézmények elhelyezkedése, 1960⁵⁸

2. térkép. Új kórházak, 1960–1970⁵⁹

⁵⁸ A magyar kórházak és klinikák évkönyve alapján saját szerkesztés.

⁵⁹ A magyar kórházak és klinikák évkönyve alapján saját szerkesztés.

[illegible]

⁶¹ A magyar kórházak és klinikák évkönyve alapján saját szerkesztés

A vidéki regionális központok, mint Miskolc, Debrecen, Pécs, Szeged szintén fontosak voltak. Ezt támasztja alá az is, hogy az említett településeken 2000 feletti ágyszám működött, és hogy Budapesttel együtt itt található a kórházi ágyak 47%-a.

Összefoglalás

1945 után megkezdődött a biztosítási jogviszony kiterjesztése és az 1970-es évek közepére szinte mindenki jogosulttá vált. Ezzel azonban nem tudott lépést tartani az egészségügyi rendszer bővülése, így szükségessé vált az orvosi ellátások lehetőségének bővítése is, amelynek kezelése a második és harmadik ötéves terv egyik kiemelt célja volt. A célkitűzéseket úgy határozták meg, hogy megadták a létrehozandó új kórházi ágyak számát, azt, hogy hány új orvosi körzetet kell létrehozni, hogy mennyi szakorvosi órának kell teljesülnie és hogy mely területeken kell új kórházakat létrehozni/átadni. A második ötéves terv eleji (1961) 69–72 000 kórházi ágyszám 1965-re 76–79 000-re, míg 1970-re 83–84 000-re bővült.

Az 1965-ben végződő tervben célul kitűzött ágyszám-bővülés a KSH-s adatok alapján nem valósult meg, míg a Népegészségügy adatai alapján igen, a 10 000 főre jutó ágyszám minden forrás szerint elérte a 76 db-os kitűzött célt, azonban az újonnan létrehozott tbc-s ágyak száma nem érte el az előre meghatározottat. A szakorvosi óraszámok bővítése 98%-ban megvalósult, a körzetbővítés viszont csak 75%-os volt. A tervezett 21 intézményi átadás közül 12 valósult meg, 9 kórház átadása pedig áttolódott a harmadik vagy negyedik ötéves terv idejére.

A harmadik ötéves terv célkitűzéseinek értékelése bonyolult, mivel az 1970-re bekövetkező ágyszám-bővülés számai a felhasznált három forrásban (Népegészségügy, KSH, Kórházak évkönyve) eltérőek, amelyek között jelentős eltérések figyelhetők meg. Megállapítható, hogy a harmadik ötéves terv során a körülbelül 7000 ágyas fejlesztési célból közel 6900 megvalósult, az új körzeteknek viszont csak a 40%-át sikerült létrehozni. 1970-re a cél az ágyszám-bővülésen kívül az volt, hogy mérséklődjön az ágyellátottságban lévő különbség Budapest és a vidék között. Bár történt csökkenés, mivel a 10 000 főre jutó ágyszám Budapesten 101-ről 99-re csökkent, míg vidéken 34,8-ról 36,9-re nőtt, érdemi változás nem történt, mert az 1960-as évben lévő háromszoros értékről mindössze két és félszeresre csökkent a különbség. Új kórházakat kizárólag vidéken hoztak létre, azonban az ágyszámok területi különbségeit ez sem tudta érdemileg mérsékelni. Tehát az elemzés során vizsgált tíz évben volt érdemi növekedés az ágyszámokat tekintve, azonban ennek az eredményessége kontextusfüggő, mivel a területi különbségek nem szűntek meg, csak kis mértékben csökkentek. Az eredményekből árnyaltabb módon, de hasonló következtetés vonható le, mint amire Romsics Ignác, Valuch Tibor vagy Cora Zoltán is jutott, miszerint számszerűleg jelentős bővítések mentek végbe, ez azonban a jelentősen megnövekedett igények miatt mégsem volt elegendő mértékű.

Források és irodalom

Nyomtatott források

Statisztikai kiadványok és helységnevtárak

Egészségügyi adatok 1960–2025.

Az egészségügyi ellátás főbb adatai 1960–2025. KSH.

https://www.ksh.hu/stadat_files/ege/hu/ege0001.html (utolsó megtekintés: 2026. máj. 1.)

KSH 2024a.

Központi Statisztikai Hivatal: Módszertani dokumentáció/fogalmak. Klinika.

Közzétéve (utolsó frissítés): 2024. aug. 1.

https://www.ksh.hu/apps/meta.objektum?p_lang=HU&p_menu_id=210&p_ot_id=200&p_obj_id=4468 (utolsó megtekintés: 2026. máj. 1.)

KSH 2024b.

Központi Statisztikai Hivatal: Módszertani dokumentáció/fogalmak. Szakkórház.

Közzétéve (utolsó frissítés): 2024. aug. 1.

https://www.ksh.hu/apps/meta.objektum?p_lang=HU&p_menu_id=210&p_ot_id=200&p_obj_id=3183 (utolsó megtekintés: 2026. máj. 1.)

KSH 2024c.

Központi Statisztikai Hivatal: Módszertani dokumentáció/fogalmak. Általános kórház.

Közzétéve (utolsó frissítés): 2024. aug. 1.

https://www.ksh.hu/apps/meta.objektum?p_lang=HU&p_menu_id=210&p_ot_id=200&p_obj_id=3182 (utolsó megtekintés: 2026. máj. 1.)

KSH 2024d.

Központi Statisztikai Hivatal: Módszertani dokumentáció/fogalmak. Működő kórházi ágy.

Közzétéve (utolsó frissítés): 2024. aug. 1.

https://www.ksh.hu/apps/meta.objektum?p_lang=HU&p_menu_id=210&p_al-menu_id=201&p_ot_id=200&p_level=2&p_obj_id=3186 (utolsó megtekintés: 2026. máj. 1.)

KSH 2024e.

Központi Statisztikai Hivatal: Módszertani dokumentáció. 4. Egészségügy, baleset.

https://www.ksh.hu/docs/hun/modsz/ege_modsz.html (utolsó megtekintés: 2026. máj. 1.)

KSH 2024f.

Központi Statisztikai Hivatal: Módszertani dokumentáció/fogalmak. Tartósan szünetelő ágy.

Közzétéve (utolsó frissítés): 2024. aug. 1.

https://www.ksh.hu/apps/meta.objektum?p_lang=HU&p_menu_id=210&p_ot_id=200&p_obj_id=4642 (utolsó megtekintés: 2026. máj. 1.)

KSH 2024g.

Központi Statisztikai Hivatal: Módszertani dokumentáció/fogalmak. Teljesített szakorvosi munkaóra.

Közzétéve (utolsó frissítés): 2024. aug. 1.

https://www.ksh.hu/apps/meta.objektum?p_lang=HU&p_menu_id=210&p_al-menu_id=201&p_ot_id=200&p_level=4&p_obj_id=4466 (utolsó megtekintés: 2026. máj. 1.)

KSH 2024h.

Központi Statisztikai Hivatal: Módszertani dokumentáció/fogalmak. Ágykihasználási százalék.

https://www.ksh.hu/apps/meta.objektum?p_lang=HU&p_menu_id=210&p_al-menu_id=201&p_ot_id=200&p_level=2&p_obj_id=1269 (utolsó megtekintés: 2026. máj. 1.)

Statisztikai adatok 1960.

Statisztikai adatok Magyarország 1960. évi egészségügyi helyzetéről. Népegészségügy 42. (1961) 8. 225–253.

Statisztikai adatok 1961.

Statisztikai adatok Magyarország 1961. évi egészségügyi helyzetéről. Népegészségügy 43. (1962) 8. 225–249.

Statisztikai adatok 1962.

Statisztikai adatok Magyarország 1962. évi egészségügyi helyzetéről. Népegészségügy 44. (1963) 8. 225–250.

Statisztikai adatok 1963.

Statisztikai adatok Magyarország 1963. évi egészségügyi helyzetéről. Népegészségügy 45. (1964) 8. 225–249.

Statisztikai adatok 1964.

Statisztikai adatok Magyarország 1964. évi egészségügyi helyzetéről. Népegészségügy 46. (1965) 8. 227–246.

Statisztikai adatok 1965.

Statisztikai adatok Magyarország 1965. évi egészségügyi helyzetéről. Népegészségügy 47. (1966) 8. 225–247.

Statisztikai adatok 1966.

Statisztikai adatok Magyarország 1966. évi egészségügyi helyzetéről. Népegészségügy 48. (1967) 4. 193–256.

Statisztikai adatok 1967.

Statisztikai adatok Magyarország 1967. évi egészségügyi helyzetéről. Népegészségügy 49. (1968) 4. 193–223.

Statisztikai adatok 1968.

Statisztikai adatok Magyarország 1968. évi egészségügyi helyzetéről. Népegészségügy 50. (1969) 4. 193–234.

Statisztikai adatok 1969.

Statisztikai adatok Magyarország 1969. évi egészségügyi helyzetéről. Népegészségügy 51. (1970) 4. 193–234.

Statisztikai adatok 1970.

Statisztikai adatok Magyarország 1970. évi egészségügyi helyzetéről. Népegészségügy 52. (1971) 4. 193–238.

Jogszabályok

1961. II. tv.

1961. évi II. törvény a Magyar Népköztársaság második öt éves népgazdaságfejlesztési tervéről az 1961. január 1-től 1965. december 31-ig terjedő időszakra

1966. II. tv.

1966. évi II. törvény a népgazdaság harmadik öt éves tervéről

Sajtótermékek

Dunántúli Napló

Észak-magyarország

Fejér Megyei Hírlap

Népszabadság

Internetes források

Balassa 1964.

Balassa Ferenc: Egészségügy – A pécsi Klinika építése 1964. Nemzeti Archívum Fotótár. https://nemzetiarchivum.hu/photobank/item/FOTO-cmjPRkpnZTRXSXVjRV-IDK1hsVUFxLzNKWE d5ZnFhQm1Gcm8rbVlzSG8vMTY2ZExJRjdocFlPeT-NWYWw0VlBxYQ?original_id=MTI-FOTO-d00welZwU0Q2L2xwV0pQQS9vQV-Zodz09 (utolsó megtekintés: 2026. máj. 1.)

Bokor–Fifilina–Farkas 1969.

Bokor László – Fifilina József – Farkas Kálmán: 200 éves a Budapesti Orvostudományi Egyetem. 1969. nov. Nemzeti Filmintézet – Filmhíradók Online (Magyar Filmhíradó 47.) <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=20098> (utolsó megtekintés: 2026. máj. 1.)

Mit kell tudni a BCG oltásról? 2012.

Országos Epidemiológiai Központ – ÁNTSZ Kommunikációs Főosztály: Mit kell tudni a BCG oltásról? Nemzeti Népegészségügyi Központ.

Közzétéve: 2012. máj. 25.

https://www.antsz.hu/felso_menu/rolunk/sajto/archivum/bcg.html?query=bcg (utolsó megtekintés: 2026. júl. 23.)

Orosházi kórház története é. n.

Orosházi Dr. László Elek Kórház és Rendelőintézet: Intézményünk története.

<https://oroshazikorhaz.hu/oroshazi-korhaz-bemutakozas/> (utolsó megtekintés: 2026. máj. 1.)

Semmelweis Egyetem története é. n.

Molnár László – Sági Zenina: A Semmelweis Egyetem részletes története.

<https://semmelweis.hu/az-egyetemrol/az-egyetem-tortenete/a-semmelweis-egyetem-tortenete/#sote> (utolsó megtekintés: 2026. máj. 1.)

Szakirodalom

A magyar kórházak és klinikák évkönyve

A magyar kórházak és klinikák évkönyve 1970. Szerk. Cselkó László – Mányi Géza – Kövesi Ervin. Budapest, 1970.

A magyar nyelv értelmező szótára é. n.

A magyar nyelv értelmező szótára (Arcanum Kézikönyvtár)

<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/p-44572/pavilon-4537A/> (utolsó megtekintés: 2026. máj. 1.)

A szocialista egészségügy útján 1960.

A szocialista egészségügy útján. Népegészségügy 41. (1960) 5. 117–118.

Ágoston 2013.

Ágoston István: A kórházi kapacitások és szabályozásuk fejlődéstörténete. PhD-disszertáció. Pécsi Tudományegyetem. Pécs, 2013.

https://doktoriiskola.etk.pte.hu/public/upload/files/Doktoriiskola/Tezislevelek/agoston_dissz.pdf (utolsó megtekintés: 2026. máj. 1.)

Bencsik 2006.

Bencsik Péter: Kormányzat 1957–1989. In: A magyar állam története 1711–2006. Szerk. Bencsik Péter.

https://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Tortenelem/14Szab%F3_Maria-nucz/html/10_4.htm (utolsó megtekintés: 2026. máj. 1.)

Cora 2019.

Cora Zoltán (szerk.): Fejezetek a magyarországi társadalom- és szociálpolitika történetéből II. Szeged, 2019.

Dubovitz 1960.

Dubovitz Dénes: A gyógyító-megelőző ellátás fejlődésének 15 éve. Népegészségügy 41. (1960) 5. 118–131.

Gyáni 2018.

Gyáni Gábor: A statisztika mint konstruált és/vagy objektív történeti adat. Statisztikai Szemle 96. (2018) 3. 245–254.

Hahn–Sellő 1970. 25

Hahn Géza – Sellő Tibor: A magyar egészségügy 25 éve. Budapest, 1970.

Horváth 2015.

Horváth László: A modernitás szorításában. Ajka építéstörténete 1940–1990. Veszprém, 2015. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 35.)

Mosolygó–Nyárády 1970.

Mosolygó Dénes – Nyárády Iván: A tbc elleni küzdelem helyzete, a hálózat további feladatainak meghatározása. Népegészségügy 51. (1970) 1. 3–12.

Rainer M. 2004.

Rainer M. János: „Hatvanas évek” Magyarországon. Budapest, 2004.

Romsics 2005.

Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2005.

Simonovits 1955.

Simonovits István: A gyógyító-megelőző ellátás fejlődésének tíz éve. Népegészségügy 36. (1955) 4–5. 88–106.

Simonovits 1967.

Simonovits István: A szocialista egészségügy alapelveinek érvényesítése a magyar egészségügy építésében. Népegészségügy 48. (1967) 5. 271–273.

Valuch 2001.

Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Budapest, 2001.

Herka Dominik

PhD-hallgató

Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

ORCID: 0009-0004-6452-8899

E-mail: herkadominik26@gmail.com

DOI: 10.65006/66pxne84

A fekvőbeteg-ellátás öt éves tervcéljainak teljesülése Magyarországon 1960 és 1970 között

1945 után a kórházi ellátórendszert újra kellett építeni, mi több jelentősen fejleszteni, mivel az egészségbiztosítási rendszert elkezdték kiterjeszteni. A tanulmány célja bemutatni, hogy a második és harmadik öt éves terv során kitűzött célok milyen mértékben valósultak meg, hogyan változott az általános ágyellátottság mértéke Budapest és vidék között és milyen jellemzői voltak a kórházi ágyak területi elhelyezkedéseinek. Ezekre a kérdésekre komparatív módszerrel (a célkitűzések és a megvalósulások összehasonlításával), valamint térképes ábrázolással szeretnék válaszolni. Az 1965-tel végződő terv céljai nagyrészt teljesültek, legkevésbé az új kórházak építését tudták betartani, az 1970-es évvel végződő harmadik öt éves tervnél azonban szinte mindenhol elmaradások voltak. Az általános ágyakkal való ellátottság aránya Budapest és a vidék között háromszorosról kétszeresre csökkent, mely eredmény kontextusfüggő, a kórházak és ágyszámok ábrázolása során pedig kirajzolódtak mely területek ágyhiányosak.

Kulcsszavak: kórházi ellátás, ágyszám fejlesztés, területi egyenlőtlenség, öt éves tervek

The Fulfilment of Five-Year Plan Objectives for Inpatient Care in Hungary, 1960–1970

After 1945, the hospital care system had to be rebuilt and substantially expanded, as the health insurance system was being extended. The paper examines the extent to which the targets set during the second and third five-year plans were achieved, how the availability of hospital beds differed between Budapest and rural areas, and what characterized the geographical distribution of hospital beds. These questions are addressed using a comparative approach (by comparing the planned objectives with their actual outcomes) and cartographic methods. The objectives of the plan ending in 1965 were largely achieved, though the construction of new hospitals was the area in which the targets were least successfully met. However, in the third five-year plan ending in 1970, there were shortfalls in almost every area. The ratio of general hospital beds between Budapest and rural areas decreased from three-to-one to two-to-one, although the significance of this change is context-dependent. Furthermore, mapping hospitals and bed numbers revealed which areas were experiencing bed shortages.

Keywords: hospital care, expansion of bed capacity, regional inequality, five-year plans

Paál Zoltán

Eckhardt Sándor történetírói útja a Minerva folyóirattól Bessenyei Györgyig

Ebben a tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy bemutassam Eckhardt Sándor történetírói pályájának azt a szakaszát, amelyik a Minerva folyóirathoz köthető, és az 1920-as évek első felét öleli fel. Ebben az időszakban Eckhardt elsősorban a Minerva Társaság és a Minerva folyóirat munkatársaként tevékenykedett, de nem kizárólagosan. A jelen írásban arra vállalkozom, hogy az itt megjelent teoretikus írásokat a Minerva kontextusában értelmezem szűkebb és tágabb összefüggésekben. A felvilágosodásról és a francia forradalom eszméiről szóló tanulmányokat szűkebb kontextusban a Minerva folyóirattal kapcsolom össze, hiszen itt jelentek meg a magyar és az európai felvilágosodással foglalkozó írások. Tágabb értelemben az elemzést az európai történetírás összefüggésrendszerében helyezem el, ami rámutathat arra, hogy kik hatottak Eckhardt felfogására. A tágabb értelmezési keret következtében néhány elsősorban Bessenyei Györgyhez kapcsolódó szöveg is bekerült az elemzésbe. Bár ezek nem a Minervában jelentek meg, mégis a felvilágosodásról szóló diskurzus meghatározó részét alkotják.

Az itt vizsgált Eckhardt-szövegeken már érezhető a szellemtörténet hatása, ám az irányzat következetes alkalmazásáról még nem beszélhetünk, így e tanulmány sem tekinti tárgyának a szellemtörténet kérdését. Ugyanakkor az világosnak tűnik, hogy a Minerva mint a magyar szellemtörténet egyik reprezentatív folyóirata, bizonyos tekintetben Eckhardtot is a történetírói irányzat felé igazította. Ennek rekonstruálásához pedig azt szükséges tisztázni, hogy mekkora jelentőséggel bírt a korban a Minerva Társaság és a Minerva folyóirat.

Thienemann Tivadar Poszler Györgynek (1931–2015) címzett levelében a következőket írta: „Minden ambíciótól mentesen nyugodt lelkiismerettemmel állíthatom, hogy a Minerva csakis a magam ötlete, akarata volt, saját elhatározásom, saját szükségletem, még legintimebb barátomnak, Zolnai Bélának, semmi köze volt hozzá [sic!]. Puccszerűen jártam el. Magam köré gyűjtöttem egy dekoratív grémiumot. Előnyömre volt, hogy nemcsak a pécsi egyetemnek, hanem mint Bleyer Jakab helyettese, a budapesti bölcsészeti karnak is tagja voltam. Akiiket gyűlésre összehívtam, Pauler Ákos, Kornis, Nagy József kivételével, azoknak édes-keves közülük volt filozófiához, Dilthey nevét sohasem hallották. »Szellemtörténetről« óvakodtam beszélni, a »szellemi élet története« nem látszott kifogásolható célnak. Úgy adtam elő tervemet, hogy szolgálni akarok a Pozsonyból száműzött egyetem Pécsre költözésének és ehhez kérem a bpesti bölcsészeti kar segítségét. Aztán Zolnai Bélával és Eckhardt Sándorral mi voltunk a legfiatalabbak, a többiek mind egy előttünk való generációhoz tartoztak.”¹

Az 1975-ben íródott, bizalmas hangvételű levélben Thienemann Tivadar a Minerva folyóirat születési körülményeiről írt. Ennek kapcsán a legfontosabb kiemelni a mögötte húzódó szándékot és a szellemtörténeti narratívát, mint követendő irányzatot. Mindezek mellett azt is fontos kiemelni, hogy a levél szerint Eckhardt Sándor neve már a Minerva tervezésekor is napirenden volt. Arról pedig, hogy milyen tevékeny szerepet töltött be a Minerva életében, a következőkben kívánok írni.

¹ Poszler 1975. 470.

A szellemtörténet már az 1910-es években feltűnt Magyarországon, de mint iskola, 1919 után bontakozott ki, s a Horthy-korszak egyik meghatározó irányzata lett.² Az irányzat összetettségéből fakad, hogy egyes kérdéseit később kívánom megvizsgálni, itt csak annyit bocsátok előre, hogy a szellemtörténet fogalmának tudományos használata nem egyértelmű, de általában a német életfilozófia történelemszemléletét és történeti felfogását értük rajta, amelyek különböző társtudományokban léptek fel.³ A magyar szellemtörténet egyik legsajátosabb megkülönböztető vonása az volt, hogy nem mint történetfilozófia, hanem mint alkalmazott történetfilozófia lépett fel, ez a tény pedig elválaszthatatlan attól a sajátos ideológiai és politikai funkciótól, amelyet akkor nálunk betöltött.⁴

Az egyik leginkább szellemtörténeti jellegű és időben is az első ilyen irányultságú folyóirat a Minerva volt, amelynek megjelenése megelőzte a német vezető szellemtörténeti lap, a *Deutsche Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 1923-as születését. A magyar folyóirat a Minerva Társaság elnevezésű tudományos egyesület orgánuma volt.⁵ A Minerva Társaság története azért is érdekes lehet, mert életre hívása és létezése különbözött a korszak egyéb társaságainak működésétől.⁶

A Minerva Társaság 1921 tavaszán alakult. Céljaul a magyar szellemi élet történetének művelését tűzte ki, és csak később jelölte önmagát szellemtörténeti jelzővel, miután nevével e jelző, főleg az irodalmi életben összeforrott. A Minerva Társaság és a Minerva folyóirat története szétválaszthatatlan. Ennek oka, hogy a Társaság működése formális volt, és szinte egyetlen tevékenysége a folyóirat megjelenésére korlátozódott, amely azzal is magyarázható, hogy a folyóirat működtetése volt a cél, a Társaság pedig csak egy eszköz a lap fenntartásához.⁷ A Minerva Társaság létrehozója Thienemann Tivadar volt (1890–1985),⁸ tagjait szintén ő toborozta, a törzsgárda az 1918 után Pestre költözött pozsonyi Erzsébet Egyetem tanárai közül került ki, illetve az Eötvös Collégium köréből.⁹ A Társaság elnöke Gombocz Zoltán volt, alelnöke, míg miniszter nem lett, Hóman Bálint, titkára pedig Thienemann volt. A Minerva Társaság folyóiratának szerkesztésével az utóbbit bízták meg Horváth Jánossal együtt. Horváthnak a szerkesztésben nem sok része volt, hiszen az első év után eltávozott a folyóirattól, és átvette a Napkelet kritikai rovatának irányítását. Ebből fakad, hogy a szerkesztést és a szervezést teljes egészében Thienemann végezte, illetve a később segédszerkesztőként csatlakozó Máté Károly.¹⁰

A 23 évet megélt folyóirat első füzeté 1922 februárjában jelent meg. Kezdetben, 1922 és 1936 között elsősorban a Társaság tagjainak írásai láttak benne napvilágot, míg 1936 és 1939 között a budapesti egyetemen készült bölcsészkarai disszertációkat közölt. A folyóirat utolsó periódusában csupán disszertációkat publikált.¹¹ Tárgyköre, eszmetörténeti módszereinek átfogó jellege imponálóan széles volt, s a társadalomtudományok nagyobb része képviselve volt hasábjain. Különösen az irodalomtörténet, filozófia, történelem, a nyelvtudomány területéről, illetve a stilisztika, a művészettörténet és a pedagógia

² H. Lukács 1971. 52.

³ Uo. 5.

⁴ Uo. 56.

⁵ Uo. 52.

⁶ Uo.

⁷ Huber 1986. 12–13.

⁸ Horváth 1986. 305.

⁹ H. Lukács 1971. 52.

¹⁰ Uo. 52–53.

¹¹ Huber 1986. 7–8.

tárgykörében volt erős. Alapvetően nem számított szakfolyóiratnak, de nagy helyet kapott benne az irodalomtörténet, tárgykörét a szellemtörténet komplex felfogása határozta meg. Programjaul a magyar szellemi élet történeti életének ábrázolását tűzte ki, és történeti felfogását igyekezett kidolgozott elméleti alapokra építeni.¹²

Filozófiai vonatkozásában a folyóirat három irányba orientálódott: a magyar múlt szellemtörténeti feldolgozása mellett helyet kaptak az új magyar idealizmus alapozását célzó kísérletek, illetve az újabb német filozófiai törekvések is. A legszorosabb érintkezés a filozófia és az irodalomtörténet között az eszmetörténet témakörében mutatkozott, olyanra, hogy a kettőt sokszor alig lehetett szétválasztani. Az a szellemtörténeti elv nyilatkozott meg itt, amely az irodalmi alkotások tartalmának elsősorban az elvont világnézetét tekintette, ezért az ide sorolható írások inkább két tudományág határán helyezkedtek el, a magyar eszmetörténet és az irodalomtörténet egyaránt számot tarthatott következtetéseikre.¹³

Zártságában, elzárkózásában is jellegzetesen kortermék volt a Minerva, ezt bizonyítja mindenekelőtt a lobogójára tűzött szellemtörténeti elv hazai sorsa. 1919 előtt már születtek nálunk egyes szellemtörténeti művek. Feltűnt a szakfolyóiratokban Dilthey neve, megjelentek a szellemtörténeti gondolkodásmódból származó eszmék, de ezek a törekvések még nem tudtak iskolává kiépülni. 1919 után azonban gyors diadalt aratott, méghozzá nemcsak egyes művekkel, hanem azzal az igényével, hogy a történelmi múlt képét „a mi jelenünk egyik élő alkotó elemeként” újrarajzolja. A Minerva átfogó programja is a szellemtörténet tudatos alkalmazásának szándékáról beszél, nevezetesen, hogy ennek jegyében hogyan kellene átértékelni a magyar szellemi múltat.¹⁴

Ugyanakkor a folyóirat tanulmányanyagának ismeretében elmondható, hogy bár a Minervában gyakori a szellemtörténeti orientációjú szerzők szerepeltetése, megjelentek a folyóiratban más „beállítottságú” szerzők művei is.¹⁵ Ilyen például Hornyánszky Gyula *A történettudomány általános jellegéről* című tanulmánya, amely a szellemtörténeti módszereket bírálta.¹⁶ Sőt, a lap szerkesztésében közreműködő személyek némelyike sem volt a szellemtörténet elkötelezettje, vagy a későbbiekben eltávolodott attól. Ezenfelül a Minervában publikáltak néha nem szellemtörténeti műveket is. Továbbá, az egyes szellemtörténeti keretekbe illeszkedő tanulmányokban is gyakorta találkozhatott az olvasó pozitivista módszerekkel vagy pozitivista beállítottságú szociológiával. A Minervában érvényesülő szellemtörténet eklektikus jellegű volt, de mindez nem másította meg a lap egészének szellemtörténeti arculatát. A folyóirat alapvetően germanisztikai beállítottságú volt (Thienemann, Pukánszky), de egyéb kutatási területek is feltárultak, elsősorban romanisztika (Eckhardt), és a humanizmus vonatkozásai (Husztai József, Kardos Tibor). A szerzők minden különbözősége mellett az írások válogatásában láthatóan egységes elgondolás, értsd a szellemtörténeti irányultság érvényesült, főleg a húszas években.¹⁷

A Minerva körüli viták már csak szerepének jelentőségére, annak pozitív vagy negatív voltára korlátozódnak.¹⁸ A fentiek ismeretében viszont az mindenképpen összegezhető,

¹² H. Lukács 1971. 55.

¹³ Uo. 55.

¹⁴ H. Lukács 1971. 57.

¹⁵ Horváth 1986. 307.

¹⁶ Uo.

¹⁷ H. Lukács 1971. 54.

¹⁸ Huber 1986. 13–14.

hogy a két világháború közötti időszak Magyarországnak egyik legjelentősebb szellemi teljesítménye sok szempontból a Minerva folyóirathoz köthető. Az 1922 és 1944 között megjelenő folyóirat a magyar szellemi élet művelését tűzte ki céljául, neve a társadalomtudományokban a húszas évek elejétől gyorsan kibontakozó új és átfogó irányzat, a szel-
lemtörténet magyarországi megvalósulásának reprezentatív folyóirataként rögzült.

Eckhardt Sándor három, a Minerva folyóiratban megjelent tanulmánya közül az elsőként publikált *Magyar rózsakeresztesek*¹⁹ című írása kevésbé tűnhet jelentősnek a másik két munkához képest. Mindazonáltal a szintén a Minerva hasábjain közölt *Az összehasonlító irodalomtörténet Közép-Európában*²⁰ és *A Contrat Social*²¹ című tanulmányok tágabb értelmezési keretet biztosítanak, mivel nem csupán tematikai, hanem elméleti és komparatistikai szempontból is szélesebb kontextusba helyezik Eckhardt tudományos érdeklődését és a későbbi szellemi orientációját.

Ugyanakkor a *Magyar rózsakeresztesek* című írása, ha térben nem is, de időben mindenképp kapcsolódik a Társadalmi Szerződésről írott munkához. Előbbiben Eckhardt arra törekedett, hogy a magyar rózsakeresztesek, nevezetesen Báróczi Sándor példáján keresztül világítsa meg a szabadkőművesség művelődéstörténeti, eszmetörténeti jelentőségét. Eckhardt kutatói szándéka arra irányult, hogy a 17–18. századi magyar rózsakeresztes irodalomban kimutassa a misztika és alkímia összefüggéseit, főleg a rózsakeresztes irodalom szimbólumrendszerében. Így jutott el a következő megállapításhoz: „[...] a rózsakeresztesesség nem más, mint a középkori alchimiának egyenes folytatása és lassú alkalmazkodása az általánosan terjedő szabadkőművesi formákhoz.”²²

Ehhez a munkához képest jóval meghatározóbbak Eckhardt Közép-Európáról és a Társadalmi Szerződésről írott tanulmányai. Fontos megemlíteni, hogy a társadalmi szerződést elsősorban nem mint politikai-eszmetörténeti kategóriát értem, hanem Rousseau ilyen című művéről van szó.

Eckhardt Sándor szintén a Minervában megjelent, *A Contrat Social* című 1923-as írása több szempontból is meghatározó. Egyrészt *A francia forradalom eszméi Magyarországon* című könyvének közvetlen előzménye, másrészt pedig olyan összefüggésrendszer teremt, amelyek újabb értelmezési lehetőséget nyújtanak a magyar felvilágosodás történetéhez. E megközelítésből kiindulva elsőként indokolt rögzíteni Rousseau életművében, illetve azon is túl a társadalmi szerződés kiemelt szerepét és jelentőségét. Ezt követően elengedhetetlen tisztázni, hogy Eckhardt értelmezésében és fogalomhasználatában miként van jelen a szerződés gondolata. Már itt előre bocsátható, hogy Eckhardt elemzésében a *Contrat Social* nagy jelentőséggel bír, legalábbis a francia forradalom eszmerendszerében, mint írta: „Rousseu elveit a francia nemzetgyűlés pregnánsan összefoglalta az Ember jogainak kihirdetésében (1789. aug. 26.) és alkalmazta a *Constitution*-ban. Taine szerint (*La Révolution*) az egész *Déclaration*-ban csak egy cikke, a hatalom megosztása származik Montesquieu-tól, a többi mind a *Contrat Social* elveinek kijelentése.”²³

Ha kiindulhatunk abból a felvetésből, hogy a filozófus feladata, hogy megvilágítsa az ember igazi természetét, és ennek alapján meghatározza egy megfelelő politikai rend feltételeit, akkor *A társadalmi szerződésről* (*Du contrat social*) című könyv szerzőjéről árnyalt

¹⁹ Eckhardt 1922.

²⁰ Eckhardt 1931.

²¹ Eckhardt 1923.

²² Eckhardt 1922. 210.

²³ Eckhardt 2001. 53.

képet kaphatunk.²⁴ Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) hatástörténetileg a francia felvilágosodás egyik legellentmondásosabb alakja, rendkívüli eredetiségű eszméi a legellentesebb szellemi áramlatokat termékenyítették meg.²⁵ Rousseau abban hitt, hogy az emberek természettől fogva szabadok és egyenlők, alaptézise, hogy a civil társadalom leláncolta az embereket, és a törvény vagy más emberek rabszolgájává tette, miközben mint ember szabadságra született és azon joggal, hogy kedve szerint éljen.²⁶

Önéletrajzi írásai (például: *Vallomások, Egy magányos sétáló álmodozásai*) a romantika lélektani mélységeit mutatják, míg a magyar fordításban is olvasható *Du Contrat Social* (1762) Robespierre „bibliája” volt a forradalom alatt.²⁷ Másképpen fogalmazva a rousseau-i gondolatvilág egyenlőségeszménye a francia forradalom jakobinus szakaszára és a társadalmi radikalizmus egyes formáira inspirálóan hatott.²⁸

Jean-Jacques Rousseau sok tekintetben szkeptikusan viszonyult a fejlődés eszményéhez. Kezdeti munkáiban amellett érvelt, hogy az örök érvényű tulajdonságok, amelyek az embert jellemezték, mint például a szabadság és az egyenlőség, az idők folyamán elenyésztek. Ennek okát a szerző a magántulajdon megjelenésében látta, ami egyenlőtlenséghez vezetett, ami a társadalom kizsákmányolását és a zsarnokság különféle formáinak megjelenését eredményezte.²⁹ A társadalmi szerződésről írott munkájában benne van Rousseau politikai filozófiájának legfontosabb mondanója, a politika primátusa, a nép erkölcsi természetének a kormányzat természetére történő visszavezetésének radikalizmusa. Szerinte a történelmi társadalmak, a gazdasági és politikai hatalmak gyökeresen megváltoztatták az ember eredeti természeti tulajdonságait, sőt „denaturalizálják”, eredeti természetétől megfosztják az embert.³⁰ Ezáltal a jog nem származtatható a természettől, ugyanis megállapodáson alapul. Mindebből pedig az a következtetés fogalmazható meg, hogy Rousseau-nál arról van szó, hogy a természeti állapotban élő emberre volt jellemző, hogy egyenlő és szabad. Így lett a legfontosabb ideálja a természeti állapothoz való visszatérés.³¹ A munkáról szóló legújabb elemzések a liberális kritika célpontjává tették a művet, ami a világnézeti pluralizmus elutasításán és az állami-politikai törvény alá rendelésén alapult.³²

Eckhardt a szerződés gondolatvilágához teljesen másként viszonyult, és elsősorban nem mint eszmére, hanem mint politikai cselekvésre sarkalló műre reflektált. Tette ezt úgy, hogy konkrétan a 18. századhoz és az akkor élő emberekhez kötötte. Eszmeként csak annyiban vizsgálta, amennyiben megjelenhetett a magyar felvilágosodás szövegeiben és irodalmában. Ez pedig Bessenyei György kapcsán jelent meg a leghangsúlyosabban. Ezeken felül Eckhardtnak *A Contrat Social* című műve azért is meghatározó, mert az eszme magyarországi megjelenését is kimutatta. Sőt történelemfelfogásában a felvilágosodást a modern polgári Magyarország alapjainak láttatta, míg a társadalmi szerződés gondolatvilágát a negyvennyolcas liberalizmus előzményének tekintette.³³

²⁴ Allan 1994. 68–96.

²⁵ Ludassy 1987. 226.

²⁶ Allan 1994. 68–96.

²⁷ Ludassy 1987. 226.

²⁸ Romsics 2011. 25.

²⁹ Uo. 25–26.

³⁰ Ludassy 1999. 134.

³¹ Erős 2015. 60–61.

³² Ludassy 1999. 139.

³³ Eckhardt 1923. 161.

Eckhardt a *Contrat Social* alatt a következőket értette: „*A társadalmi szerződés legegyszerűbb fogalmazásában szerződés a természeti, szabad állapotot elhagyó emberek közt, mely szerint közösségbe állanak saját biztonságuk védelmére. Ha uralkodót tesznek, ez hatalmát a néptől nyeri és feladata a közös cél: a társaság védelmének biztosítása.*”³⁴ Ez a megközelítés alapvetően követte a Rousseau-i elgondolást, abban viszont újat mondott, hogy ez a gondolat miként jelent meg hazánkban: „*A XVIII. század vége felé a hagyományos történeti jogfelfogás mellett, avval összeolvadva, vagy azt kiszorítva, Magyarországon is elterjed a racionalista természetjog alkotása: a társadalmi szerződés gondolata. E gondolatot legelőbb a felvilágosult bécsi udvari politika hirdeti, melynek Martini tanár*³⁵ *a hivatalos jogbölcselejte: József császár magát, kétségtelenül Martini hatása alatt, a társadalmi szerződés által egybekapcsolt polgárok közakarát-leletményesének tekinti és ugyanezen okból kiuszöböli ki a közbeeső megerendszert.*”³⁶ Ugyan Rousseau tanítása tilos volt, de Martini könyvét, amelyet Eckhardt a felvilágosult abszolutista Habsburg Birodalom meghatározó teoretikus írásának tartott, 1795-ben *De jure civitatis* néven kinyomtatták Pest-Budán.³⁷

Eckhardt a *Du Contrat Social* szerzőjének egyértelműen Rousseau-t tekintette, de a szerződés eszmerendszerét nem kapcsolta kizárólagosan a francia teoretikushoz, hiszen a társadalmi szerződés elmélete már századokkal előtte megfogalmazódott. Úgy vélte, hogy a paktum és a szerződés eszmetörténeti jelentősége az ókor óta jelen van. Rousseau eredetisége pedig abban ragadható meg, hogy a kezdetektől a saját koráig rendszerbe foglalta a szerződésről szóló egyes értelmezéseket: „*Korántsem szabad gondolnunk, hogy a társadalmi szerződés gondolata Rousseau találmánya. Ez a végelemzésben Aristotelesre [sic!] felmenő tan Hobbesnél jelentkezik először a modern politikai irodalomban. A pact, vagy contrat Hobbesnél az emberek folytonos ellenségeskedésének folyománya. Az emberek hatalmi vágyuktól űzve örökösösen gyűlölnék, öldösnék egymást és az emberiség elpusztulna, ha nem lépnének szerződésbe saját érdekeiket megóvándó. A pact Hobbes szerint olyan alku, melynél mindkét fél megbízza a másikat. Célja [sic!] a békés állapot megteremtése és az élet fenntartásához szükséges eszközök kölcsönös tiszteltetben tartása. De Locke szerint is az önfenntartás és a közbiztonság teszi szükségessé a társadalmi együttélést, még ha nem is használja a contrat szót. A társadalom biztosítja a békés életet, a birtok szabad élvezetét és az ártó ellenségek elleni védelmet. Ehhez azonban szükséges, hogy a politikai társadalom minden tagja lemondjon természetes hatalmáról (pouvoir naturel) és azt az összeség kezébe adja, hogy az mindenféle ügyben rendelkezéssék vele. [...] Mint látjuk, Rousseau társadalmi szerződését tulajdonképpen Locke fogalmazta meg, bár a részletekben, főleg az egyéni és közszabadság viszonyának elemzésében Rousseau Montesquieu [sic!] követte [...]. A Contrat Social tehát az angol theoriák [sic!] gyermeke, Rousseau csak rendszerre építette ki és elkeseredett, gyújtó [sic!] tűzű stílusba öntötte át az előtte már elhangzott szavakat.*”³⁸ Ugyan az eckhardti elgondolás kiemeli az egyes hatásokat, de nem hagyható figyelmen kívül, hogy Hobbes, Locke és Rousseau társadalmi szerződésre vonatkozó elméletei jelentős mértékben különböznek egymástól.

Fontos lehet kiemelni, hogy Eckhardt szerint a társadalmi szerződés gondolatvilága és eszmerendszere Magyarországon nem egységesen hatott: míg a főnemesség eltávolodott tőle, addig a köznemesség éltette azt, ami a nemesi-rendi nemzetfogalommal és privilégiumokkal hozható összefüggésbe. Mint írta: „*S míg az arisztokraták forrongásukban a*

³⁴ Eckhardt 1923. 133.

³⁵ A társadalmi szerződés fogalma Eckhardt elgondolása alapján Rousseau *Contrat Social*-ja nyomán terjedt el Karl Anton von Martini egyetemi jogtanár nyomán. Kapcsolódó művei: *Lehrbegriffe des allgemeinen Staatsrechts*.

³⁶ Eckhardt 1923. 133.

³⁷ Uo. 136.

³⁸ Eckhardt 1921. 23.

*racionalista természetjoggal igyekeztek alátámasztani az uralkodóval szemben rendi hatalmukat, addig egy fokkal lejjebb, titkáriaik ugyanennek a természetjognak radikálisabb formulálásával megszervezik a rendi hatalom ellen irányuló forradalmi szervezkedést.*³⁹

A fentiekhez szorosan kapcsolódva Eckhardt szót ejtett a Társadalmi Szerződés konkrét felhasználóirol is: „A legnagyobb következetességgel Martinovics építette politikai gondolkodását a *Contrat Social*-ra. Első műveiben, melyeket a magyar közönségnek szánt, mint az arisztokrata nemzeti forrongás leghevesebb ellensége csak a rendiséget támadja a Társadalmi Szerződés alapján.”⁴⁰ „Valóban a Martinovich-összeesküvés [sic!] teljes ideológiája a *Contrat Social*-ban és az ezen alapuló *Déclaration des droits de l'homme*-ban meglehető [..]”.⁴¹

A Társadalmi Szerződés eszmerendszeréhez visszatérve, Eckhardt a következőket írta Bessenyei György (1747–1811) kapcsán, akire mint a politikai koreshmék megfogalmazójára tekintett: „Ennek a nemesi radikalizmusnak filozófiáját képviselik Bessenyei György politikai iratai, kinél az »alku« fogalmazása Rousseau-ra utal, de ezt az »alkut« ő se vonatkoztatja a nem nemesekre és a demokráciát határozottan elítéli.”⁴² Bessenyei Györgynek a legmeghatározóbb nézetei a társadalomtörténet és politikatörténet terén jelentkeztek, noha számos esetben csak a szépiírói teljesítményét értékelik. A következőkben a teljesség igénye nélkül azok a Bessenyei-írások kerülnek bemutatásra, amelyekben az eszmék és összefüggések a francia felvilágosodás gondolkodóinak könyveiből származtak.⁴³

Ugyan nem a Minervában jelent meg az a három írásból álló tanulmánysorozat,⁴⁴ amelyik Bessenyeivel foglalkozik, de tárgykörét tekintve szorosan kapcsolódik a magyar felvilágosodás történetéhez és a *Contrat Social* eszmerendszeréhez. Röviden szólva, ezekben Eckhardt azt vizsgálta, hogy a felvilágosodás gondolatvilága miként épült be Bessenyei György teoretikus írásaiba. Ezek alapján kimondható, hogy Bessenyei közvetetten, főleg bécsi és francia szűrőkön keresztül került kapcsolatba az angol és francia filozófusok műveivel. Sőt az angol, skót szerzők gondolatait is francia fordításokon keresztül (főleg D'Alembert, Diderot) ismerhette meg. Ugyanakkor Eckhardt elvetette azt a feltételezést, miszerint Bessenyei felfogását csak és kizárólagosan a franciás (főleg Voltaire) ízlés magyar megteremtésével lehetne magyarázni.⁴⁵

Mindemelett Eckhardt úgy gondolta, hogy Bessenyeinek nem volt „meggyőződéses” filozófiai rendszere, és inkább elemeket vett át, de nem alakított ki egységes filozófiát.⁴⁶ Példaként a *Társaság eredete* című művében Bessenyei Millot és Locke írásaira támaszkodott, és szintén a millot-i narratíva érződik a *Természet világa* című írásában. Szintén idesorolhatók Bessenyei *Holmi*, *Bihari remete*, vagy az *Értelem keresése* című írásai, amelyekben a morális rosszról értekezik, méghozzá úgy, hogy a lélek és a test párhuzamos fejlődését Locke szenzualista ismerettanának segítségével mutatja be. Eckhardt meglátása szerint a *Bihari remete* tartalmazza a legtöbb pszichológiai elmélkedést, és ez a munka hasonlít legjobban Rousseau Elmélkedéseihez.⁴⁷

³⁹ Eckhardt 1923. 148.

⁴⁰ Uo. 150.

⁴¹ Uo. 148.

⁴² Uo. 140.

⁴³ Eckhardt 1921. 19.

⁴⁴ Eckhardt 1920. 42–44.

⁴⁵ Eckhardt 1919. 193.

⁴⁶ Uo. 203.

⁴⁷ Eckhardt 1920. 44.

Összességében arra tettem kísérletet, hogy bemutassam Eckhardt Sándor történetírói útjának, bizonyos értelemben fejlődésének egy szakaszát, mely a minervás évekhez kapcsolható. A felsorakoztatott teoretikus írásokat a Minerva kötötte össze, ahogy az egyes eszmék áttekintését is. Végző következtetésként pedig az fogalmazható meg, hogy nálunk a francia felvilágosodás legmarkánsabb képviselője Bessenyei György volt.

Források és irodalom

Nyomtatott források

Sajótermékek

Eckhardt 1919.

Eckhardt Sándor: Bessenyei és a francia gondolat. Egyetemes Filológiai Közlöny 43. (1919) 6–10. 193–220.

Eckhardt 1920.

Eckhardt Sándor: Bessenyei és a francia gondolat. (Második közlemény.). Egyetemes Filológiai Közlöny 44. (1920) 1–10. 42–53.

Eckhardt 1921.

Eckhardt Sándor: Bessenyei és a francia gondolat. (Harmadik, befejező közlemény.). Egyetemes Filológiai Közlöny 45. (1921) 1–5. 19–34.

Eckhardt 1922.

Eckhardt Sándor: Magyar rózsakeresztesek. Minerva 1. (1922) 4–7. 208–223.

Eckhardt 1923.

Eckhardt Sándor: A Contrat Social. Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből. Minerva 2. (1923) 6–10. 133–161.

Eckhardt 1931.

Eckhardt Sándor: Az összehasonlító irodalomtörténet Középeurópában. Minerva 10. (1931) 5–10. 89–105.

Eckhardt 2001.

Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Budapest, 2001.

Poszler 1975.

Poszler György: Thienemann Tivadar levele. Irodalomtörténet 57. (1975) 1. 467–475.

Szakirodalom

Bloom 1994.

Bloom, Allan: Jean-Jacques Rousseau (1712–1778). In: Strauss, Leo – Cropsey, Joseph: A politikai filozófia története II. Budapest, 1994.

Erős 2015.

Erős Vilmos: Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története. Budapest, 2015.

H. Lukács 1971.

H. Lukács Borbála: Szellemtörténet és irodalomtudomány. Budapest, 1971.

Horváth 1986.

Horváth Veronika: A Minerva Társaság története. Irodalomtörténeti Közlemények 90. (1986) 3. 305–312.

Huber 1986.

Huber Kálmánné: A Minerva folyóirat története és repertórium. 1922—1944. Pécs, 1986.

Ludassy 1987.

Ludassy Mária: Moralisták és terroristák. Budapest, 1987.

Ludassy 1999.

Ludassy Mária: Elhiszem, mert ésszerű. Budapest, 1999.

Romsics 2011.

Romsics Ignác: Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Budapest, 2011.

Paál Zoltán

PhD-hallgató

Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

ORCID: 0009-0002-7948-7976

E-mail: paalzoltan98@gmail.com

DOI: 10.65006/10vang12

Eckhardt Sándor történetírói útja a *Minerva* folyóirattól Bessenyei Györgyig

A tanulmány Eckhardt Sándor történetírói pályájának a *Minerva* folyóirathoz köthető szakaszát vizsgálja az 1920-as évek első felében. Ebben az időszakban Eckhardt elsősorban a *Minerva* Társaság és a folyóirat munkatársaként tevékenykedett. A tanulmány célja, hogy az itt megjelent teoretikus írásokat a folyóirat szűkebb kontextusában, valamint az európai történetírás tágabb összefüggésrendszerében értelmezze. Külön figyelmet kapnak a felvilágosodásról és a francia forradalom eszméiről szóló tanulmányok, valamint azok a Bessenyei Györgyhez kapcsolódó szövegek, amelyek ugyan nem a *Minervában* jelentek meg, de szervesen illeszkednek a korszak felvilágosodás-diskurzusába.

Kulcsszavak: Eckhardt Sándor, szellemtörténet, történetírás, Bessenyei György

Sándor Eckhardt's Historical Journey: From the *Minerva* Journal to György Bessenyei

The present study examines the phase of Sándor Eckhardt's career as a historian associated with the journal *Minerva* during the first half of the 1920s. Throughout this period, Eckhardt primarily worked as a member of the *Minerva* Society and as a contributor to the journal. The aim of this paper is to interpret the theoretical writings published there within the narrower context of the journal as well as within the broader framework of European historiography. Special attention is given to studies on the Enlightenment and the ideas of the French Revolution, as well as to texts related to György Bessenyei that, although not published in *Minerva*, fit organically into the contemporary discourse on the Enlightenment.

Keywords: Sándor Eckhardt, intellectual history, historiography, György Bessenyei

Szőke Richárd Rajmond

Bihar vármegyei főispánok adattára 1920–1944*

Számos megválaszolatlan kérdés akad még napjainkban Bihar vármegye Trianon utáni történetével kapcsolatban, azonban a főispánok személyének beazonosítására már többen is vállalkoztak, ugyanis két publikáció is megjelent eddig a témában: egy kortárs nézőpontból megfogalmazott közigazgatástörténeti összefoglaló, valamint egy korszakokon átívelő adattár. Molnár Imre, a berettyóújfalui választókerület országgyűlési képviselője az 1938-ban megjelent, Nadányi Zoltán által szerkesztett Bihar-vármegye című vármegye-monográfia egyik fejezetében adott számot „Csonka-Bihar” főispánjairól kronológiai sorrendben, akikhez mindössze néhány általános megjegyzést fűzött.¹ A következő átfogó, ám csupán neveket és hivatalviselési időszakokat feltüntető publikáció Pásti Judit tollából származik, aki 1979-ben adta közre kutatásai eredményeit.² Ezen két írás, a Horthy-korszak főispáni kara alapvető adatainak feltárásához nem mutatkozott alkalmasnak, ugyanis Molnár a kormányzói éra lezárta előtt foglalkozott e kérdéssel, így a lista eleve nem lehetett teljes, Pásti meghatározásai pedig pontatlanok, több esetben tévesnek bizonyultak, és a hivatkozások hiánya is óvatosságra intheti az olvasót.

Az említett problémák indokolták a hosszú időre lezártnak tekintett kérdés újrafelvétését, jelesül a bihari főispáni pozíciót betöltő személyek identifikálását, illetve a korábban napvilágot látott adatok forráskritikai erőpróba elé állítását. Ekképpen a tisztség 1920-as visszaállításától Horthy Miklós kormányzó 1944-ben bekövetkezett lemondásáig 13 főről állapítható meg, hogy a kezdetben a Berettyóújfaluban, majd a második bécsi döntés után a Nagyváradon működő főispáni hivatal élén álltak. Jelen közleményben a neveken és a hivatalviselés kezdeti és záró dátumain túl közreadásra kerülnek olyan információk – születési dátum és hely, vallás, kinevezés előtti és utáni szerepvállalások –, melyek elemzései a későbbiekben árnyalhatják Bihar vármegye közigazgatástörténetét, illetve a térség főispáni karának értékelését.

A Horthy-korszak fennállása alatti főispáni tisztség a dualizmus időszakának gyakorlatából származtatható, amit jól szemléltet az is, hogy 1920 után nem szabályozták újra átfogóan a főispánok jogkörét, így azok egészen az 1950-ben bevezetett tanácsrendszerig az 1886. évi XXI. törvénycikk rendelkezésein alapultak.³ Az őszirózsás forradalom után a törvényhatóságok élére már nem főispánokat, hanem kormánybiztosokat (vagy másnéven kormánybiztos-főispánokat) neveztek ki, melynek jogi alapját a háború esetére szóló kivételes intézkedéseket tartalmazó 1912. évi LXIII. törvénycikk szolgáltatta.⁴ Radikálisan más közigazgatási struktúra lépett érvénybe az 1919. március 21-én kikiáltott Tanácsköztársaság idején,⁵ amelynek keretében a közigazgatási szerveket feloszlatták, ezzel együtt a törvényhatóságok, a főispáni és a kormánybiztosi tisztségek egyaránt

* A tanulmány alapját képező előadás a XIV. Bihari Diéta konferencián hangzott el 2026. január 26-án, Berettyóújfaluban.

¹ Molnár 1938a.

² Pásti 1979.

³ Nagy 2007. 89.

⁴ Pál 2018. 1187., 1192–1193.

⁵ A Tanácsköztársaság közigazgatási átalakítását ismerteti egy dunántúli példán keresztül: Nagy 2023.

megszűntek,⁶ ám ezen változtatások kérészetűnek bizonyultak, és a kömmün bukása után visszaállították a törvényhatóságok hagyományos működését.⁷ Ezzel párhuzamosan azonban még nem került sor a pozíció teljes körű visszaállítására, a főispánokat helyettesítő kormánybiztosok továbbra is az államhatalom képviselőjeként jártak el, kivételes hatáskörüknek megfelelően közvetlenül rendelkezhetek a helyi közigazgatás felett.⁸

Bihar számára a helyreállítás hagyományos értelemben egyébként sem valósulhatott meg, hiszen bár az 1919–1920-as román megszállás 1920. március 25-én véget ért, az idegen csapatok csak részlegesen ürítették ki a régiót.⁹ A vármegye területét alkotó 17 járás közül mindössze három járás, nevezetesen a Berettyóújfalui, a Derecskei és a Sárréti járás maradt a trianoni államhatár magyar oldalán területi integritását sértetlenül megőrizve, azonban az új határvonal a Biharkeresztesi, a Cséffai, az Érmihályfalvi, a Nagyszalontai, a Szalárdi és a Székelyhídi járasok területén haladt át, kettéhasítva azokat.¹⁰ Ebből kifolyólag az egykoron hatalmas kiterjedésű vármegye „megcsonkítva”, székhelyétől, Nagyváradtól elszakítva létezhetett tovább, az ekképpen kialakult helyzet pedig megakasztotta a vármegyei apparátus kontinuitását, a korábbi működési struktúra működésképtelenné vált, „csonka-Bihar” központi szervezet nélkül maradt. A kormány a kezdeti nehézségek után végül Berettyóújfalu nagyközséget jelölte ki megyeszékhelyül, ahol megkezdődhetett a törvényhatóság újjászervezése.¹¹ A folyamatnak további lendületet adott a berettyóújfalui választókerület addigi képviselőjének, Szilágyi Lajos 1920. április 30-i „*Bihar vármegye főispáni teendőinek ellátásával is megbízott törvényhatósági kormánybiztosává*” történő kinevezése.¹²

Vidéken a törvényhatóságok fokozatosan helyreálltak, a kormánybiztosok helyébe ismételen főispánok léptek, jogosítványaikat pedig a már említett 19. századi jogi alapok biztosították.¹³ Ez Biharban sem történt másként, Szilágyi Lajos bejelentve az 1920-as nemzetgyűlési választáson történő jelöltetését, kormánybiztos-főispáni posztjáról június 5-én lemondott, utódját pedig már a tradicionális keretek között nevezték ki „Csonka-Bihar” első főispánjává.¹⁴ Bár a pozíció többször gazdát cserélt az elkövetkező két évtized során, a rendszer stabilitását jól mutatja,¹⁵ hogy 1940-ig, Észak-Erdély visszacsatolásáig, ezzel Bihar részleges újraegyesítéséig,¹⁶ Berettyóújfaluban székelt a főispáni hivatal. Miután a visszacsatolt területeken, Nagyváradon és környékén életbe lépett a magyar polgári közigazgatás, visszatért a dualizmus korában kialakult gyakorlat, azaz Bihar vármegye és

⁶ Romsics 2004. 124.

⁷ Püski 2006. 184.

⁸ Püski 2006. 190.

⁹ Molnár 1938b. 16.; A román megszálló hadsereg tiszántúli jelenlétéhez ld. Perczel 2024. 45–76.

¹⁰ A Belényesi, a Béli, az Élesdi, a Központi, a Csékei (Magyarcsékei), a Margittai, a Tenkei és a Vaskói (Vaskohi) járás teljes egészében a Román Királyság fennhatósága alá került. Szilágyi 2014.

¹¹ Az erről szóló alispáni jelentést ld. MNL HBVL IV.402. 99. k. p. 1–7.; Az időszakot ismertetik: Molnár 1938b.; Bagdi 2021.

¹² MNL HBVL IV.406.b 57. d. 108/1920. Dr. Szilágyi Lajos kormánybiztosi kinevezése. 1920. ápr. 30.

¹³ Püski 2006. 190.

¹⁴ Molnár 1938a. 379–380.

¹⁵ 1923-ban törvény született egyes csonka vármegyék összevonásáról, ekképpen 7 darab úgynevezett „köz-igazgatásilag egyelőre egyesített” vármegye jött létre, azonban Bihar a kivételek közé sorolható, hiszen megtarthatta önállóságát. 1923. XXXV. tc. 10–11. §.

¹⁶ A vármegye nem nyerte vissza a Trianon előtti állapotát, a Belényesi, a Béli, a Csékei, a Tenkei és a Vaskói járasokból a Román Királyságban önálló megyét alakítottak ki Belényes központtal. Szilágyi 2014.

Nagyvárad külön, önálló törvényhatóságként funkcionált, élükön egy-egy főispánnal, akik immár az eredeti székhelyen rendezkedtek be.¹⁷

A törvény szövege szerint a vármegyék élén a főispán áll, akit a belügyminiszter előterjesztésére eredetileg a király, 1920 után a kormányzó nevez ki és ment fel.¹⁸ A vármegyei törvényhatóságokban a közgyűlés elnökeként tevékenykedett, rendkívüli közgyűlést hívhatott össze, az illetékes minisztereknek jelentéseket tehetett, kinevezte, ellenőrizhette és számon kérhette a vármegye személyzetét, anyag tisztviselő ellen vizsgálatot rendelhetett el, akit el is távolíthatott hivatalából.¹⁹ Noha a hatályos jogszabályok nem nevesítették, a főispáni tisztséghez a korszakban jelentős reprezentációs feladatkör is társult. A vizsgált időszakban közvetlenül a belügyminiszter alá rendelt tisztviselőknek, a mindenkor kormány bizalmasának és politikai irányvonalát követőjének számítottak. Az 1929. évi XXX. törvények által életbe léptetett közigazgatási reform nem változtatott érdemben a főispánok hatáskörén, csupán felügyeleti és ellenőrzési jogkörük bővült tovább, ezzel együtt továbbra is a kormányzat helyi támaszaként működtek.²⁰ Pozíciójuk egyszerre volt politikai és közigazgatási, Takács Tibor lényegre törő megfogalmazása szerint egyfajta „összekötő kapcsot képeztek a központi és helyi adminisztráció, valamint az országos politika és a helyi közélet között.”²¹ A hagyományok és az önkormányzatiság tiszteletben tartása okán a már kinevezett főispánt a törvényhatóság közgyűlésén ünnepélyes keretek között helyben is beiktatták, ahol esküt kellett tennie, ezt az aktust nevezték a korban installációnak.²² Politikai tevékenységük jellegzetes része volt, hogy a kormánypárt választási apparátusát segítve vigyék sikerre a helyi jelölt mandátumszerzési kísérletét, valamint a kormányzat a főispánok véleményét is számos kérdésben kikérte.²³

Kik válhattak főispánná a korszakban? Hivatalos keretek között a pozíció betöltéséhez nem szabtak speciális feltételeket, a legfőbb íratlan követelménynek számított, hogy a személy lojális legyen a mindenkor kormányzathoz, tehát ebből következik, hogy olyanok jöhetnek számításba, akik korábban bizonyították rátermettségüket és megfelelő kapcsolati hálójával rendelkeztek. A szakirodalom számos példát ismer olyan esetekről, amikor politikai szolgálatért járó jutalomként vagy rokoni szálak által biztosítottak főispáni hivatalviselést egy-egy személy számára.²⁴ E helyen fontos megjegyezni, hogy nem tiltották a főispánok számára, hogy egy időben több törvényhatóság élén is betöltsék ezen pozíciót. A kabinet szívesen bízta erőskezü főispánjaira több vármegye irányítását, erre Biharban is számos példa található. A korszak politikai kultúrájában bevett és egyben elvárt gyakorlatnak számított, hogy a főispánok nemcsak kormányváltáskor, hanem új belügyminiszter hivatalba lépésekor is felajánlották lemondásukat,²⁵ ezzel jelezve lojalitásukat és alkalmazkodási készségüket az új politikai vezetés irányába. Bár a gesztusok többnyire formálisak maradtak, a vezetői szintű változások később gyakran mégis személyi

¹⁷ 7.800/1940. ME r. 1. §.

¹⁸ 1886. XXI. tc. 56. §.

¹⁹ 1886. XXI. tc. 45. §., 57. §.

²⁰ Püski 2006. 193.; Nagy 2007. 93.

²¹ Takács 2000a. 15.

²² Nagy 2007. 90.

²³ Takács 2000b. 1032–1033.

²⁴ Takács 2000b. 1048–1049.

²⁵ Széll József belügyminiszter „alkotmányos szokásnak” nevezte ezen gesztust 1937-ben. MNL OL K 148. 997. d. 1831/1937. Dr. Szilágyi Lajos Bihar vármegye főispánjának állásában való megerősítése. Budapest, 1937. okt. 18.

átrendeződéseket eredményeztek a főispáni karban.²⁶ Értelemszerűen az újonnan kinevezett miniszterelnök és/vagy belügyminiszter a saját, megbízható embereit szerette volna a törvényhatóságok élén látni, de természetesen felmerülhettek alkalmassági vagy politikai szempontok is a főispánok menesztésével kapcsolatban. A kabinet ugyanakkor nagy figyelmet szentelt a látszatnak, a főispánoknak önként, saját kérelmükre kellett lemondaniuk posztjukról.²⁷

A tisztség jellegéből adódóan elsődleges forrásbázisként a Belügyi Közlöny hasábjain megjelent, közigazgatási személyi változásokról szóló kormányzói rendelkezések szolgáltak. Ekképpen alakult ki az alább közölt névsor, melynek tagjaihoz általában két bejegyzés társult a hivatalos lapból: egy a kinevezésről, illetve egy a lemondásról. Utóbbi hiányára is akad precedens, amennyiben a főispán hivatalviselés közben hunyt el. Tekintettel, hogy az adatgyűjtés fókuszában nem kizárólag a főispáni attitűd állt, egyéni szintre is kiterjedhetett a feltáró folyamat, köszönhetően a vármegye-monográfiák, lexikonok, almanachok életpálya-leírásainak. Ezen forrástípusok terjedelmi korlátok okán csupán a legfontosabb életrajzi adatoknak engedhettek teret, a bihari szerepvállalást megelőző tevékenységről, illetve a távozást követő időszakról az országos és a helyi sajtó híradásai nyújtottak hasznos adalékokat. A vármegyei hierarchia előkelő helyét elfoglaló főispánok közül néhányan már a kutatók látóterébe kerültek, és tanulmányok, valamint monográfiák formájában dolgozták fel ezen politikai-közigazgatási elitsoport egy-egy tagjának életútját, amelyek szélesebb kontextusban is taglalták a listában szereplő bizonyos személyek munkálkodását, további információkat biztosítva jelen adattár elkészítéséhez.

²⁶ Takács Tibor szerint a kabinetváltások azért sem jártak együtt főispánváltoztatásokkal, mert az újonnan kinevezett miniszterelnök és belügyminiszterének tekintettel kellett lennie a hatalmi körök aktuális erőviszonyára. Takács 2000b. 1036., 1046.

²⁷ Takács 2000b. 1038.

Bihar vármegye főispánjai a Horthy-korszakban

1. **bikfalvi Kováts-Nagy Sándor**²⁸
 Születési hely, idő: Buzásbocsárd (Alsó-Fehér vármegye), 1883. március 27.
 Vallás: református
 Kinevezés időpontja: 1920. augusztus 24.
 Lemondás időpontja: 1922. március 2.
 Előélet: ügyvéd, földbirtokos, a Kisgazdapárt tagja
 Párhuzamosan viselt törvényhatósági tisztség: –
 Utóélet: nemzetgyűlési képviselő (Cséffa)

2. **Balásházy Iván**²⁹
 Születési hely, idő: Hencida (Bihar vármegye), 1870. augusztus 2.
 Vallás: református
 Kinevezés időpontja: 1922. március 2.
 Lemondás időpontja: 1922. augusztus 5.
 Előélet: Bihar vármegye alispánja
 Párhuzamosan viselt törvényhatósági tisztség: –
 Utóélet: nem ismert

3. **mezőtelegdi Miskolczy Lajos**³⁰
 Születési hely, idő: Álmosd (Bihar vármegye), 1874. augusztus 25.
 Vallás: református
 Kinevezés időpontja: 1922. október 23.
 Lemondás időpontja: 1923. február 2. (elhunyt)
 Előélet: Debrecen szabad királyi város (1921-től) és Hajdú vármegye főispánja (1922-től)
 Párhuzamosan viselt törvényhatósági tisztség: Debrecen szabad királyi város és Hajdú vármegye főispánja
 Utóélet: –

4. **törökszentmiklósi és zsadányi Almásy Sándor**³¹
 Születési hely, idő: Jászberény (Jászkun kerület), 1874. november 10.
 Vallás: római katolikus
 Kinevezés időpontja: 1923. február 23.
 Lemondásának időpontja: 1927. június 26.
 Előélet: Jász-Nagykun-Szolnok vármegye főispánja (1922-től)
 Párhuzamosan viselt törvényhatósági tisztség: Jász-Nagykun-Szolnok vármegye főispánja
 Utóélet: Jász-Nagykun-Szolnok vármegye főispánja

²⁸ Lengyel–Vidor 1922. 110.; MPL 1929. 242.; Kerepeszki 2014. 13.; Főispánok kinevezése. Belügyi Közlöny 25. 36. 1920. szept. 5. 1267.; Személyi hírek. Belügyi Közlöny 27. 12. 1922. márc. 12. 631.

²⁹ Vermes 1930. 148.; MPL 1935. 12–13.; Személyi hírek. Belügyi Közlöny 27. 12. 1922. márc. 12. 631.; Személyi hírek. Belügyi Közlöny 27. 39. 1922. aug. 20. 1802.

³⁰ Miskolczy Lajos. Bihar Népe 3. 5. 1923. febr. 8. 1.; Vajda 2002. 190.; Személyi hírek. Belügyi Közlöny 26. 28. 1921. júl. 3. 1234.; Személyi hírek. Belügyi Közlöny 27. 12. 1922. márc. 12. 631.; Személyi hírek. Belügyi Közlöny 27. 51. 1922. nov. 12. 2263.

³¹ MPL 1929. 9.; MÉL 1967. 24.; Személyi hírek. Belügyi Közlöny 28. 11. 1923. márc. 11. 351.; Személyi hírek. Belügyi Közlöny 32. 30. 1927. júl. 10. 847.

5. báró Feilitzsch Bertold³²

Születési hely, idő: Törökkanizsa (Torontál vármegye), 1867. július 15.

Vallás: evangélikus

Kinevezés időpontja: 1927. június 26.

Lemondásának időpontja: 1930. február 18.

Előélet: Szabolcs vármegye főispánja (1897–1906), az Etelközi Szövetség intézője

Párhuzamosan viselt törvényhatósági tisztség: Békés vármegye főispánja (1929-től)

Utóélet: Békés vármegye főispánja

6. báró Vay László³³

Születési hely, idő: Tiszalök (Szabolcs vármegye), 1890. április 26.

Vallás: református

Kinevezés időpontja: 1930. február 18.

Lemondás időpontja: 1933. szeptember 4.

Előélet: felsőházi tag, a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara elnöke

Párhuzamosan viselt törvényhatósági tisztség: Debrecen szabad királyi város és

Hajdú vármegye főispánja (1932-től)

Utóélet: Debrecen szabad királyi város és Hajdú vármegye főispánja

7. piskárkosi Szilágyi Lajos³⁴

Születési hely, idő: Berettyóújfalu (Bihar vármegye), 1882. június 19.

Vallás: református

Kinevezés időpontja: 1933. szeptember 4.

Lemondás időpontja: 1937. november 2.

Előélet: országgyűlési képviselő (Berettyóújfalu)

Párhuzamosan viselt törvényhatósági tisztség: –

Utóélet: felsőházi tag, országos tűzrendészeti felügyelő

8. nagybarcsai Barcsay Ákos³⁵

Születési hely, idő: Nagybarcsa (Hunyad vármegye), 1883. március 1.

Vallás: római katolikus

Kinevezés időpontja: 1937. november 2.

Lemondás időpontja: 1938. március 18.

Előélet: kaposvári főszolgabíró

Párhuzamosan viselt törvényhatósági tisztség: –

Utóélet: Somogy vármegye főispánja

³² Inczedy–Reiszig–Némethy 1900. 499.; MPL 1929. 113.; Takács 2000b. 1091.; Személyi hírek. Belügyi Közlöny 32. 30. 1927. júl. 10. 847.; Személyi hírek. Belügyi Közlöny 35. 11. 1930. márc. 2. 206.

³³ MPL 1935. 161.; MÉL 1981. 828.; Személyi hírek. Belügyi Közlöny 35. 11. 1930. márc. 2. 206.; Személyi hírek. Belügyi Közlöny 38. 38. 1933. szept. 10. 561.

³⁴ Haeffler 1940. 506–507.; Személyi hírek. Belügyi Közlöny 38. 38. 1933. szept. 10. 561.; Személyi hírek. Belügyi Közlöny 42. 45. 1937. nov. 7. 625.

³⁵ Nagybarcsai Barcsay Ákos főispán életrajza. Bihar 11. 46. 1937. nov. 18. 3.; Személyi hírek. Belügyi Közlöny 42. 45. 1937. nov. 7. 625.; Személyi hírek. Belügyi Közlöny 43. 13. 1938. márc. 27. 236.

9. **vajai dr. Vajay Károly**³⁶
 Születési hely, idő: Szatmárnémeti (Szatmár vármegye), 1892. október 10.
 Vallás: református
 Kinevezés időpontja: 1938. március 18.
 Lemondás időpontja: 1939. május 3.
 Előélet: Szabolcs és Ung k. e. e. vármegyék főispánja
 Párhuzamosan viselt törvényhatósági tisztség: –
 Utóélet: országgyűlési képviselő (Berettyóújfalu)

10. **Molnár Imre**³⁷
 Születési hely, idő: Hegyközszentimre (Bihar vármegye), 1884. szeptember 26.
 Vallás: református
 Kinevezés időpontja: 1939. május 3.
 Lemondás időpontja: 1940. november 16.
 Előélet: Bihar vármegyei főjegyző, országgyűlési képviselő (Berettyóújfalu)
 Párhuzamosan viselt törvényhatósági tisztség: –
 Utóélet: Csongrád vármegye főispánja

11. **Cziffra Kálmán**³⁸
 Születési hely, idő: Nagyvárád (Bihar vármegye), 1874. április 10.
 Vallás: római katolikus
 Kinevezés időpontja: 1940. november 16.
 Lemondás időpontja: 1944. április 26.
 Előélet: Nagyvárád főispánja (1916–1918), Országos Magyar Párt tagja
 Párhuzamosan viselt törvényhatósági tisztség: –
 Utóélet: nem ismert

12. **vitéz Rajnay Károly**³⁹
 Születési hely, idő: Sós-kút (Pest vármegye), 1883. október 25.
 Vallás: római katolikus
 Kinevezés időpontja: 1944. április 26.
 Lemondás időpontja: 1944. szeptember 5.
 Előélet: Nagyvárád katonai parancsnoka
 Párhuzamosan viselt törvényhatósági tisztség: Nagyvárád törvényhatósági jogú város főispánja (1944. április 26-tól)
 Utóélet: Nagyvárád törvényhatósági jogú város főispánja, romániai népbíróság által börtönbüntetésre ítélték

³⁶ Vajay Károly Szabolcs és Ung megye főispánja. Budapesti Hírlap 57. 251. 1937. nov. 5. 3.; Személyi hírek. Belügyi Közlöny 43. 13. 1938. márc. 27. 236.; Személyi hírek. Belügyi Közlöny 44. 20. 1939. máj. 7.

³⁷ Vermes 1930. 174.; Haeflér 1940. 329–330.; Személyi hírek. Belügyi Közlöny 44. 20. 1939. máj. 7.; Személyi hírek. Belügyi Közlöny 45. 52. 1940. nov. 24. 1800.

³⁸ MPL 1929. 82.; Szendrei 2024. 121.; Személyi hírek. Belügyi Közlöny 45. 52. 1940. nov. 24. 1800.; Személyi hírek. Belügyi Közlöny 49. 19. 1944. máj. 7. 641.

³⁹ Keresztes 2011. 5., 122–127.; Személyi hírek. Belügyi Közlöny 49. 19. 1944. máj. 7. 641.; Személyi hírek. Belügyi Közlöny 49. 39. 1944. szept. 17. 1481.

13. Barcsay Károly⁴⁰

Születési hely, idő: Zsáka (Bihar vármegye), 1894. június 8.

Vallás: református

Kinevezés időpontja: 1944. szeptember 5.

Lemondás időpontja: 1944. október 27.

Előélet: ügyvéd, Bihar vármegye tisztí főügyésze

Párhuzamosan viselt törvényhatósági tisztség: Nagyvárad törvényhatósági jogú város főispánja (1944. október 7. és 27. között)

Utóélet: ügyvédi pálya folytatása

Források és irodalom

Kézírtos források

Levéltári források

MNL HBVL

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára

IV.402. Bihar Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai, 1871–1950

IV.406. Bihar Vármegye Alispánjának iratai, 1872–1950

b. Közigazgatási iratok, 1872–1950

MNL OL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

K. Belügyminisztériumi levéltár, 1857–1953

148. Elnöki iratok, 1867–1949

Nyomtatott források

Jogszabályok

1886. XXI. tc.

1886. évi XXI. törvénycikk a törvényhatóságokról

1923. XXXV. tc.

1923. évi XXXV. törvénycikk a közszolgálatban álló tisztviselők és egyéb alkalmazottak létszámának csökkentéséről és egyes kapcsolatos intézkedésekről

7.800/1940. ME r.

A m. kir. minisztérium 1940. évi 7.800. M. E. számú rendelete a Magyar Szent Koronához visszacsatolt keleti és erdélyi terület közigazgatásáról

⁴⁰ Bagossyné 2018. 15–18.; Személyi hírek. Belügyi Közlöny 49. 39. 1944. szept. 17. 1481.; Személyi hírek. Belügyi Közlöny 49. 47. 1944. nov. 12. 1655.

Sajtótermékek

Belügyi Közlöny
Bihar
Bihar Népe
Budapesti Hírlap

Szakirodalom

Bagdi 2021.

Bagdi László: „A világ közepe” – Berettyóújfalu vármegyeszékhellyé alakulása 1920–1928. In: A Bihari Múzeum Évkönyve XXVI. Szerk. Sándor Mária. Berettyóújfalu, 2021. 7–52.

Bagossyné 2018.

Bagossyné Körtvélyesi Mária: Dr. Barcsay László családjának története. In: A Bihari Múzeum Évkönyve XXIII. Szerk. Sándor Mária. Berettyóújfalu, 2018. 9–29.

Haeffler 1940.

Országgyűlési Almanach az 1939–1944. évi országgyűlésről. Szerk. Haeffler István. Budapest, 1940.

Inczédy–Reiszig–Némethy 1900.

Inczédy Lajos – ifj. Reiszig Ede – Némethy Károly: Szabolcs vármegye önkormányzata és közigazgatása. In: Szabolcs vármegye. Szerk. Borovszky Samu. Budapest, 1900. 492–505.

Kerepeszki 2014.

Kerepeszki Róbert: Berettyóújfalu és Bihar vármegyei választások a két világháború között. Új Nézőpont 1. (2014) 1. 7–17.

Keresztes 2011.

Keresztes Csaba: A láthatatlan tábornok. Rajnay Károly címzetes vezérőrnagy élete. Sós-kút, 2011.

Lengyel–Vidor 1922.

Nemzetgyűlési almanach. Szerk. Lengyel László – Vidor Gyula. Budapest, 1922.

MÉL 1967.

Magyar Életrajzi Lexikon. A–K. Szerk. Kenyeres Ágnes. I. k. Budapest, 1967.

MÉL 1981.

Magyar Életrajzi Lexikon. A–Z. Szerk. Kenyeres Ágnes. III., kieg. k. Budapest, 1981.

MPL 1929.

Magyar Politikai Lexikon (Magyar politikusok) 1914–1929. Szerk. T. Boros László. Budapest, 1929.

MPL 1935.

Magyar Politikai Lexikon (Politikai Magyarország) 1929–1935. Szerk. Madarász Elemér. II. k. Budapest, 1935.

Molnár 1938a.

Molnár Imre: A közigazgatás fejlődése Bihar-vármegyében In: Bihar vármegye. Szerk. Nadányi Zoltán. Budapest, 1938. 362–383. (Magyar városok és vármegyék monográfiája 25.)

Molnár 1938b.

Molnár Imre: Hogyan lett Biharországból Csonka-Bihar? In: Bihar vármegye. Szerk. Nadányi Zoltán. Budapest, 1938. 9–20. (Magyar városok és vármegyék monográfiája 25.)

Nagy 2007.

Nagy Imre Gábor: Baranya vármegye főispánjai (1688–1950). In: A Baranyai Megyei Levéltár Évkönyve 2006–2007. Szerk. Nagy Imre Gábor. Pécs, 2007. 79–160. (Baranyai Történelmi Közlemények 2.)

Nagy 2023.

Nagy Szabolcs: A Tanácsköztársaság helyi közigazgatásának bemutatása egyes Veszprém megyei példák segítségével. Jogtörténeti Szemle 21. (2023) 2. 40–45.

Pál 2018.

Pál Judit: Főispánok és prefektusok 1918–1919-ben. A közigazgatási átmenet kérdése Erdélyben. Századok 152. (2018) 6. 1179–1214.

Pásti 1979.

Pásti Judit: Bihar vármegye főispánjai. In: A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve VI. Szerk. Gazdag István. Debrecen, 1979. 163–167.

Perczel 2024.

Perczel Olivér: Egy megszállás anatómiája – Román világ Magyarországon 1918–1920. Budapest, 2024.

Püski 2006.

Püski Levente: A Horthy-rendszer. Budapest, 2006.

Romsics 2004.

Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2004.

Szendrei 2024.

Szendrei Ákos: A berettyóújfalui országgyűlési választókerületben 1848 és 1918 között mandátumot szerzett képviselők összehasonlító vizsgálata. In: Berettyóújfalui és Berettyószentmárton 19. századi társadalomtörténeti kérdései. Szerk. Török Péter. Berettyóújfalui, 2024. 81–131. (Fejezetek Berettyóújfalui történetéből 3.)

Szilágyi 2014.

Szilágyi Ferenc: A romániai Bihar megye közigazgatás-történeti fejlődése Trianontól napjainkig. In: Szálkai Tamás – Szikla Gergő – Szilágyi Ferenc: Bihar és Hajdú megye közigazgatási beosztásának története 1552–2013. Debrecen, 2014.

<http://data.hbml.hu/kozigazgatas/tanulmanyok.htm> (utolsó megtekintés: 2026. márc. 3.)

Takács 2000a.

Takács Tibor: Változások a főispáni kar személyi állományában a két világháború között. In: Történeti Tanulmányok VIII. Szerk. Takács Péter. Debrecen, 2000. 15–32.

Takács 2000b.

Takács Tibor: A főispáni kar társadalmi összetételének alakulása a két világháború közötti Magyarországon. Századok 134. (2000) 5. 1029–1101.

Vajda 2002.

Vajda Mária: Álmosd. Budapest, 2002. (Száz magyar falu)

Vermes 1930.

Berettyóújfalu és a Berettyóújfalui járás. In: Bihar vármegye tíz évvel Trianon után. Szerk. Vermes Ernő. Berettyóújfalu, 1930. 140–229.

Szőke Richárd Rajmond

PhD-hallgató

Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

ORCID: 0009-0002-6443-6017

E-mail: szokericsard@gmail.com

DOI: 10.65006/7kcjc743

Bihar vármegyei főispánok adattára 1920–1944

Horthy Miklós kormányzósága idején a vármegyei és törvényhatósági városi közigazgatás szervezetei a dualizmus korában kialakított struktúrákat követték, élükön a főispánok álltak és ebben változást csupán a szovjet mintájú tanácsrendszer 1950-es bevezetése jelentett. Bihar vármegye esetében már történtek próbálkozások az 1920 és 1944 közötti időszakban hivatalit viselő főispánok beazonosítására, azonban az eddig megjelent munkák nem jutottak kielégítő, teljes körű eredményre. Jelen közlemény ezért a hivatalos, állami kiadású forrásokra támaszkodva nevezi meg azon személyeket, akik a megjelölt időintervallumon belül betöltötték ezt a pozíciót. Ezen túlmenően közlésre kerülnek kiegészítő, összehasonlításra is alkalmas életrajzi és hivaltörténeti adatok is: a főispánok születési ideje és helye, felekezeti hovatartozása, kinevezésük és lemondásuk időpontja, valamint korábbi és későbbi közigazgatási vagy politikai szerepvállalásaik.

Kulcsszavak: Bihar vármegye, főispánok, prozopográfiai adattár, Horthy-korszak

Database of the Lord Lieutenants of Bihar County, 1920–1944

During Miklós Horthy's regency, the administrative structures of the counties and municipally autonomous cities retained the structures established during the Dualist period, headed by lord lieutenants. This structure remained in place until the introduction of the Soviet-style council system in 1950. In the case of Bihar County, attempts have previously been made to identify the lord lieutenants who held office between 1920 and 1944. However, the studies published to date have not yielded satisfactory and comprehensive results. The present paper therefore draws on official, state-published sources to identify the individuals who held this position during this period. In addition, supplementary biographical and administrative data suitable for comparison are also provided: the lord lieutenants' dates and places of birth, religious affiliations, dates of appointment and resignation, as well as their previous and subsequent administrative or political roles.

Keywords: Bihar County, lord lieutenants, prosopographical database, Horthy era

Törő László Dávid

Beszámoló a Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltári Napokról

Az 53. Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltári Napokat 2026. május 19–20-án rendezték meg Debrecenben. Az eseményt az MNL Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára, valamint a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtára szervezte. A rendezvény központi témája a levéltári innovációk, a mesterséges intelligencia alkalmazása, valamint a kvantitatív történetírás új lehetőségei voltak, de a történelem anyagságának tapasztalata is vissza-visszatérő eleme volt az előadásoknak.

A konferencia első napján a résztvevőket **Puskás István** (Debrecen Megyei Jogú Város alpolgármestere), **Pajna Zoltán** (a Hajdú-Bihar Vármegyei Közgylűlés elnöke), **Szabó Csaba** (a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatója), valamint **Szendiné Orvos Erzsébet** (az MNL Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltárának igazgatója) köszöntötte. A köszöntőkben nagy hangsúly került a múlt, jelen és jövő kapcsolatára (a beszédek szerint e folytonosság biztosítása a levéltárak egyik kulcsfeladata), valamint a mesterséges intelligencia előnyeire, de potenciális ártalmaira is. A köszöntőket követően került sor a Pro Archivo emléklapok átadására, amelyeket azok kaptak meg, akik kiemelkedő munkájukkal, támogatásukkal vagy adományaikkal jelentős mértékben hozzájárultak a levéltár működéséhez és gyarapításához.

Az előadások a rendezvénysorozat első napján különösen a levéltári digitalizáció, az MI-technológiák és az adatkapcsolási lehetőségek kérdéseire fókuszáltak. A nap vezetője **Bán Gergely Károly** (főlevéltáros, MNL Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára) volt. **Szabó Csaba** (főigazgató, Magyar Nemzeti Levéltár) előadásában ismertette a Magyar Nemzeti Levéltár mesterséges intelligenciával kapcsolatos projektjeit, különös tekintettel a dokumentumfelismerésre, a kézírás-felismerésre és az adatbázisok összekapcsolásának lehetőségeire. Beszért egy hosszabb távú terv körvonalairól is: az anyakönyvi források és a mesterséges intelligencia segítségével a jövőben akár egyfajta „nemzeti családfa” létrehozása is elképzelhetővé válhat. Az előadás során szó esett a Transkribus program alkalmazásáról és arról is, hogy az MI-alapú rendszerek miként segíthetik a levéltári segédletek fejlesztését és a kutathatóság javítását. **Rácz György** (tudományos igazgató, Magyar Nemzeti Levéltár Tudományos Igazgatóság) előadása a magyarországi aranybullák archeometriai vizsgálatával foglalkozott. Különösen érdekes volt az orvostudomány és a történettudomány együttműködésének bemutatása: az aranybullák vizsgálatához urológiai CT-berendezéseket is felhasználtak. Az előadás érzékletesen mutatta be, hogy a modern képalkotó technológiák miként válhatnak a történeti kutatások segédeszközeivé. **Reisz T. Csaba** (címzetes főigazgató, Magyar Nemzeti Levéltár) előadásában egy, a Magyar Nemzeti Levéltár területén feltárt német katonai sírról számolt be, ahová 14 katonát temettek el a harcok során. Az előadás a levéltári kutatás, a régészet és a hadisírgondozás összekapcsolódásán keresztül mutatta be a második világháború emlékezetét, ahol maga a levéltár területe válik foucault-i értelemben vett monumentummá. A háborúk, valamint a megszálló hadseregek kultúr- és szexuáltörténeti vizsgálatához külön forrásbázist jelent a sírokban talált nagy mennyiségű gumióvszer. **Bánki Zsolt István** (osztályvezető, Magyar Nemzeti Levéltár Digitális Szolgáltatásfejlesztési Osztály) a földrajzi névtér-adatbá-

zis első eredményeit ismertette, különös tekintettel az adatkapcsolási és vizualizációs lehetőségekre. **Kertész Róbert** (régész-történész, Damjanich János Múzeum) előadása Szolnok török kori Tisza-hídjainak rekonstrukciójára fókuszált. Bemutatta a folyó mélységének és mederviszonyainak rekonstrukcióját, a bűvárrégészeti vizsgálatok eredményeit, valamint a Tiszából kiemelt egykori cölöpök jelentőségét. Az előadás a narratív forrásoktól kezdve a régészeti eredményeken át számos bizonyító eszközre támaszkodott.

A konferencia második napját a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárában rendezték meg. A résztvevőket **Petrő Leonárd** (közönségkapcsolati főigazgató-helyettes, Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár), valamint **Szendiné Orvos Erzsébet** (igazgató, MNL Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára) köszöntötte. A második nap levezető elnöke **Törő László Dávid** (segédlevéltáros, MNL Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára, Hajdúböszörményi Fióklevéltár) volt. A program középpontjában a történeti kvantitatív vizsgálatok álltak, valamint a történetírás társadalomtudományos alapú művelésére szolgáltattak példát.

Karácsony Gyöngyi (főigazgató, Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár) előadása elsősorban a modern könyvtári stratégiai vezetés dilemmáit mutatta be, valamint ismertette az egyetem publikációs és kutatásnyilvántartó rendszereit, köztük a Tudóstérhez hasonló adatbázisokat. **Demeter Gábor** (tudományos főmunkatárs, ELTE Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet) előadásában a Tiszántúl gazdasági és társadalmi viszonyait vizsgálta kvantitatív módszerekkel, különösen a megélhetés, a hozam és a fejlettség kérdésköreit elemezve 1720 és 1920 között. Az előadás arra mutatott rá, hogy a térség társadalmi és gazdasági szerkezetében jelentős regionális különbségek figyelhetők meg, amelyek hosszabb történeti folyamatok eredményeként alakultak ki – jelen esetben a francia Annales-iskola és az amerikai kliometrikus történetírás módszereinek ötvözetéről beszélhetünk. Demeter hangsúlyozta, hogy a kvantitatív történeti elemzések nem pusztán statisztikai adatfeldolgozást jelentenek, hanem segítségükkel nagyobb társadalmi és gazdasági struktúrák, valamint periférikus és fejlettebb térségek közötti eltérések is rekonstruálhatók. Az ehhez hasonló vizsgálatok egyik alapegysége, a *klaszter*, jellemzően túlnyúlik a nemzetállami és egyéb közigazgatási határokon. **Szilágyi Zsolt** (egyetemi docens, DE Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet) előadása azt mutatta be, hogyan formálják át a kvantitatív történeti kutatások a 18–19. századi magyar urbanizációról alkotott képet. Elemzésében a városhálózat fejlődésének térbeli és társadalmi összefüggéseire helyezte a hangsúlyt, de nagy szerepet szánt a jelenlegi nemzetközi szakirodalomban fontos témaként vizsgált klímátörténetnek és az antropocénnek is. A Szilágyi által elemzett térképeken kirajzolódott egy sajátos éghajlati, gazdasági-társadalmi övezet, amelyen belül fokozott kereskedelmi és urbanizációs folyamatok figyelhetők meg. Ez a sáv azonban a történeti földrajzi kutatások tanulsága szerint idővel változott, így az előadó összehasonlító módszert is alkalmazott a hosszú távú változások prezentálásához. **Bán Gergely Károly** a trianoni településhálózat és urbanizáció kérdéseit tárgyalta a Tiszántúl példáján keresztül. Előadásában bemutatta, hogy a trianoni határváltozások milyen módon alakították át a térség településszerkezetét és gazdasági kapcsolatrendszerét. Külön figyelmet fordított arra, hogy a regionális központok szerepe miként módosult, vagy maradt ugyanolyan az új politikai és gazdasági viszonyok között. A szerzőnek hamarosan könyve jelenik meg a témában.

A konferencia érzékeltette, hogy a levéltári és történeti kutatásokban egyre nagyobb szerepet kapnak a digitális módszerek, az adatvizualizáció és a mesterséges intelligencia

alkalmazásai, de számtalan példát láthattuk a történelem materiális vonatkozásaira is. A gazdag témakörök továbbgondolása végett fel lehetne vetni, hogy a központi levéltári egységek mellett esetleg valamivel nagyobb szerephez jussanak magángyűjtemények is, illetve érdekes lenne reflektálni (túl a hétköznapi MI-szkepszisen) az alkalmazni kívánt technológiák társadalmi, intézményes hátterére, hiszen a technológia felhasználása soha nem semleges mezőkben történik.¹

Források és irodalom

Szakirodalom

Osietzki 1992.

Osietzki, Maria: Für eine neue Technikgeschichte. Österreichischen Zeitschrift für Geschichtswissenschaften 3. (1992) 3. 293–318.

¹ Osietzki 1992.

Törő László Dávid

segédlevéltáros

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára, Hajdúböszörmény

ORCID: 0009-0001-8375-1920

E-mail: toro.laszlo.david@mn.gov.hu

DOI: 10.65006/amxp9p71

A tanulmányok maximum 70 000 karakter, a műhelymunkák maximum 40 000 karakter, a forrásközlések, adattárak és honismereti írások maximum 60 000 karakter, a recenziók maximum 10 000 karakter terjedelemben kerülnek közlésre. Továbbá kérjük a következő formai követelményeket alkalmazni: Times New Roman betűtípus, 12-es betűméret (lábjegyzet 10-es betűméret), 1,5 sortáv, sorkizárt, tabulátor használatának mellőzése.

A kéziratokat DOC- vagy DOCX-formátumban, az illusztrációkat mellékelve és a törzsszövegben elfoglalt körülbelüli helyüket megjelölve, PNG, vagy JPG formátumban (min. 300 DPI felbontásban) kérjük eljuttatni az Impresszumban megadott e-mail címre (ujnezopont@gmail.com). Amennyiben ezt az illusztrációk mérete nem teszi lehetővé, felhőtárhelyen küldjék meg azokat, valamint előzetes egyeztetést követően személyesen is át vesszük a szerzőktől. (Kérjük, kerüljék az óriásfájl-küldő szolgáltatásokat.)

A közölni kívánt illusztrációk közlési engedélyének beszerzéséről a szerzőknek kell gondoskodni, az ő felelősségük annak beszerzése, és különösen ügyeljenek arra, hogy az engedélyeket a megfelelő közgyűjteményektől kérjék meg. Egyúttal a kézirat beküldésével elfogadják, hogy a kéziratban szereplő illusztrációk kapcsán felmerülő szerzői jogi, tulajdonjogi és felhasználási felelősség minden esetben a szerzőt terheli. A Hajdú-Bihar Megyei és Debreceni Honismereti Egyesület és az Új Nézőpont online folyóirat szerkesztősége fenntart minden, a folyóirat bármely részének, bármilyen módszerrel, technikával történő másolásával és terjesztésével kapcsolatos jogot.

DOI: 10.65006/hjzfpz19

<http://ujnezopont.com/>